

Marco Cavalieri
Louvain, Parma

FORA GALII CISALPIŃSKIEJ I NARBOŃSKIEJ A ZMIANY ARCHITEKTONICZNE W PROCESIE ROMANIZACJI

In memoriam
Annae Mariae Vignoli Cavalieri
amatissimae aviae

Niniejszy artykuł jest suplementem do najnowszej monografii autora¹ na temat forów w prowincjach galijsko-germańskich okresu Cesarstwa Rzymskiego. Proces romanizacji² jest tu pojęty w szerokim znaczeniu tego słowa — jako zjawisko odnoszące się również do urbanistycznego zagospodarowania forów. Romanizację uznano za „conchetto — ombrello”, ideę, na którą składa się wiele zróżnicowanych procesów kulturowych, zmierzających do jednego celu: „sprawienia, by ludność nierzymska żyła, postępowała i myślała jak Rzymianie”³. Ten nadrzędny cel ideologiczny osiągnano stosując środki techniczne dotyczące konkretnych problemów. Jednym z nich było poszukiwanie rozwiązań architektonicznych związanych z miejscami publicznymi, w pierwszej kolejności z zabudową forum i jego okolic⁴. Problem badawczy sprowadza się do następujących pytań:

— czy w badaniach nad miastami rzymskimi jest poprawne z metodologicznego punktu widzenia analizowanie typologii i zagadnień formalnych uwarunkowanych sytuacją polityczno-administracyjną?

— czy można umieszczać na tym samym poziomie badań romanizację różnych terytoriów (w tym przypadku *Gallia Cisalpina* i *Gallia Narbonensis*) i ich warunki polityczne, ekonomiczne, społeczne oraz ideologiczne?

— czy wprowadzone przez Rzym rozróżnienie na *urbanitas* i *feritas*, na świat cywilizowany i świat prymitywny⁵ odnosi się do urbanistyki?

W okresie Cesarstwa Rzymskiego założeniem romanizacji było stworzenie w środowisku prowincjonalnym „effigies parvae simulacraque Romae”⁶; w rzeczywistości obraz romanizacji jest zróżnicowany: „in quanto generato dalla necessità di unificare le diverse scelte urbanistiche, politiche, sociali, peraltro non scindibili dal contesto territoriale e microregionale”⁷. Romanizację: *mos Romanorum*, pisarze antyczni⁸ identyfikują z umiejętnością posługiwania się językiem łacińskim, urbanizacją oraz przyznaniem *ius Latii* lub obywatelstwa rzymskiego;

romanizacja przyniosła rezultaty związane z rzeczywistością lokalną i nawiązaniem do wydarzeń historycznych oraz społecznych.

Stopień romanizacji wyrażany w założeniach urbanistyczno-architektonicznych forum był bezpośrednio związany z podstawową ideą miasta, dostosowanego do struktur administracyjnych konkretnej społeczności. Za E. Panero należy podkreślić, że słownictwo łacińskie jest pozbawione słowa, które mogłoby tłumaczyć ideę antycznego centrum urbanistycznego w sensie ekonomicznym i demograficznym oraz określać jego monumentalny charakter⁹. Romanizacja nie wpłynęła na koncepcję miasta, ale raczej na jego charakter urbanistyczny; innymi słowy: „è la funzione politico-amministrativa, lo status giuridico che incidono conseguentemente anche sull' urbanistica e sull' architettura: basti pensare che gli edifici connotanti in senso urbano un insediamento altro non sono che le strutture indispensabili per un corretto funzionamento delle istituzioni comunitarie, ovvero la curia, la basilica, il capitolium etc.”¹⁰.

Przyjęta definicja miasta odnajduje się w realizacji forum — obszaru publicznego, miejsca przeznaczonego na publiczne budowle monumentalne, służące do realizacji interesów politycznych, ekonomicznych i społecznych. Forum wpływało na rozwój miasta także w pojęciu ideologicznym narzuconym przez Rzym, gdzie plac był „teatrem” doświadczeń dla Italii, a także dla Cesarstwa Rzymskiego¹¹.

Jak już odnotowano, planowanie i rozbudowa forów rozwijały się w Galii Cisalpińskiej¹² od drugiej połowy II w. p.n.e. Tu, po raz pierwszy w świecie rzymskim, rozbudowę urbanistyczno-architektoniczną w regionie powiązano z procesami politycznymi i kulturowymi, które przenikały poza granice Italii. Przez długi czas badania nad zespołami forum — bazylika na rzymskim Zachodzie opierały się na założeniu, że miasta północnej Italii mogły być pomostem dla prowincjonalnych założeń urbanistycznych, dostarczając jednocześnie modeli do przeszczepienia na inny grunt. Taka hipoteza, sformułowana przez J.B. Warda-Perkinsa¹³, którą także podtrzymuje R. Chevallier¹⁴, zakłada, że plan forum, tzn. placu podzielonego na trzy części¹⁵, został przeniesiony — z uwzględnieniem warunków topograficznych — z Galii Cisalpińskiej do miast Galii Narbońskiej w okresie augustejskim¹⁶. Ostrożniejsza z punktu widzenia formalnego jest hipoteza G.A. Mansuelliego, którą autor nazywa „interpretacją galijsko-rzymską”, porównując fora włoskie z forami na terenie Francji i Niemiec¹⁷.

Niektórzy badacze, jak J.Ch. Balty¹⁸ i P. Gros¹⁹, już od dwudziestu lat podkreślają, że teza ta nie zawsze sprawdza się w rzeczywistości. Część literatury przedmiotu pozostaje niezmienna, podając, że fora Galii Narbońskiej: „on poursouiva l'imitation des réalisations italiennes”²⁰. Niniejszy artykuł będzie próbą zilustrowania rzeczywistości urbanistyki na podstawie najnowszych danych, pozyskanych w wyniku prac wykopaliskowych, przeprowadzonych na różnych stanowiskach włoskich i francuskich²¹.

Jak już stwierdzono²², hipoteza, którą wysunął Ward-Perkins opiera się głównie na analizie rozbudowy forów, nie uwzględniając pojedynczych etapów ewolucji²³. Ostateczny wygląd forów był sumą wielu interwencji i przeobrażeń. Nie

zawsze można zrekonstruować powstawanie osad rzymskich w Cisalpinie. Odtworzenie wyglądu centrów miejskich jest trudne ze względu na to, że użytkowano je przez kolejne wieki (np. w Veleia i Benevagiennie). Jeśli można zrekonstruować dzisiaj ogólne linie ewolucyjne forów w północnej Italii i, poczynawszy od okresu julijsko-klaudyjskiego, poddać analizie przykłady konstrukcji z pierwszego etapu monumentalizacji, to nie można jeszcze odtworzyć ewolucji, której podlegały fora od początku II w. p.n.e.²⁴. Nadal brakuje wystarczających danych archeologicznych dla okresu sprzed panowania cesarza Augusta²⁵.

Poniżej przeanalizuję zachowane zabytki archeologiczne, które dostarczają dat względnych, by odpowiedzieć na pytanie, czy zespoły architektoniczno-urbanistyczne w Galii Cisalpińskiej i Narbońskiej odpowiadają precyzyjnym modelom, czy i w jakiej mierze ich założenia różnią się od *Idealtypus* forum lub zależą od przypadkowych warunków.

Gallia Cisalpina: próba utworzenia modelu?

Analiza przykładów forów z Galii Cisalpińskiej²⁶ ma na celu sprawdzenie, jaka transformacja dokonała się w trakcie przeniesienia modelu urbanistycznego forum z północnej Italii do Galii Narbońskiej. W większości miast cisalpińskich do okresu julijsko-klaudyjskiego istniały zespoły forów z architekturą reprezentacyjną, które powstały w rezultacie przystosowania do zmienionych potrzeb i wymogów narzuconych przez wydarzenia historyczne oraz poszukiwania nowych rozwiązań urbanistycznych. Podstawową zasadą, głównie w forach transpadzańskich²⁷, jest przestrzenne planowanie całego kompleksu, który zrodził się nie tylko jako idea zestawienia ze sobą różnych budowli użyteczności publicznej, ale jako plan zespołu urbanistyczno-architektonicznego zabudowanego ze wszystkich stron²⁸.

Jeśli przedstawione założenie jest poprawne, to — moim zdaniem — takie planowanie przestrzeni było efektem połączenia wielu prób praktycznych z teorią. Pozostaje zatem sprawdzenie tego, gdzie stan na to pozwala, na zachowanych elementach architektonicznych forum²⁹. Aby odnaleźć brakujące ogniwo w rozwoju forum, należy przeanalizować przykłady forów znajdujących się od siebie w znacznej odległości, które jednak miały sprostać tym samym założeniom.

Znaczącymi przykładami są *Herdonia* i *Pompeje*³⁰, gdzie można na podstawie zachowanych świadectw archeologicznych zrozumieć genezę dwóch zespołów powstałych w odstępie stu lat. Założenia były związane ze stronami świata; poszczególne budowle miały zaplanowaną *area forensis* ogrodzoną kolumnami³¹. Wydaje się, że głównie w Pompejach widać tendencję przejścia od forum otwartego do forum zamkniętego i odgrodzenia placu od ruchu drogowego —

planu ujętego w harmonijny projekt, który wiąże każdą z budowli na forum w nierozdzielalną całość³².

Być może z podobnej koncepcji wywodzą się fora w *Gallia Cisalpina* z okresu augustejskiego. Ich charakterystyczną cechą jest to, że tworzyły całość wraz z dziedzicem portykowym na trzech bokach i z bazyliką, która ograniczała bok czwarty³³. Niektóre fora w Cisalpinie są efektem kilku faz przebudowy poszczególnych konstrukcji architektonicznych. Przykładem może być *Veleia*, gdzie ujednolicenie planu urbanistyczno-architektonicznego polegało na integracji wszystkich elementów zespołu forum i połączeniu portyków z konstrukcjami dopełniającymi zabudowę placu.

Veleia (fig. 1) jest jednym z najbardziej znanych i dobrze zbadanych stanowisk; jego bogata dokumentacja archeologiczna pochodzi z sektora, w którym odkryto forum³⁴. Na podstawie obecnej systematyzacji badań, zespół datowany jest na pierwszą dekadę I w. n.e., kiedy powstał ostatecznie projekt zamkniętego placu, uwzględniający tendencje już obecne w świecie hellenistycznego Wschodu przyjęte w środowisku italskim; reguły polegały na zachowaniu głównej osi i symetrii.

Nie wydaje się, by forum w tym okresie osiągnęło pełną kodyfikację funkcji; nie ma świątyń na wielu innych placach miast w prowincjach zachodnich Cesarstwa. Jeśli brak świątyni w *Veleia* byłby zamierzony, to mogą potwierdzić regułę dwa inne przykłady forów w Brescii i Weronie, oba datowane na okres flawijski³⁵. Hipoteza J. Ortalliego³⁶ otwiera na nowo dyskusję o forum w *Veleia*; zakłada on, że na północ od późniejszego placu kulminacyjnym miejscem była świątynia wzniesiona na tej samej osi, na której stała bazylika. Na granicy dwóch przeciwległych stron forum, jednego miejskiego z bazyliką i drugiego religijnego ze świątynią, mogła powstać przegroda architektoniczna w formie propylejów amfiprostylosu tetrastylowego. Byłoby to centralne miejsce na *area forensis*, włączone w istniejące założenia architektoniczne obszaru miejskiego³⁷. Ta idea znalazła wyraz w przeprowadzonej rekonstrukcji. Moim zdaniem, dane archeologiczne nie są w dalszym ciągu wystarczające na tyle, aby ten model odnieść do całego obszaru Cisalpinii³⁸. Należy podkreślić, że do dzisiaj w kontekstach urbanistycznych Galii nie zostały rozpoznane takie fora, które przegrodzone byłyby przez budynek kurii i *tabularium*; to zadanie pełniły bazyliki³⁹. Poza Alpami można znaleźć podobieństwa w planie osiowym założenia zespołu, ale nie budynków do niego przyległych. Wyjątek stanowiła bazylika związana z osią główną zespołu forum.

Veleia jest stanowiskiem archeologicznym w *Regio VIII* z dobrze zachowanym sektorem, w którym znajduje się forum. Prace wykopaliskowe przeprowadzone w ostatnich dwudziestu latach dały niezwykle rezultaty, pozwalające usystematyzować wyniki prac przebadanych zespołów forów w całym regionie Emilii Romanii. Interesującymi przykładami są centra Bolonii⁴⁰, Parmy⁴¹, *Sassiny*⁴² i *Mevanioli*⁴³, gdzie rozpoznano place z monumentalną zabudową architektoniczną.

W rzymskiej kolonii *Bononia* odsłonięto zespół forum z wieloma udokumentowanymi fazami użytkowania od początku I w. p.n.e. do końca III w. n.e.;

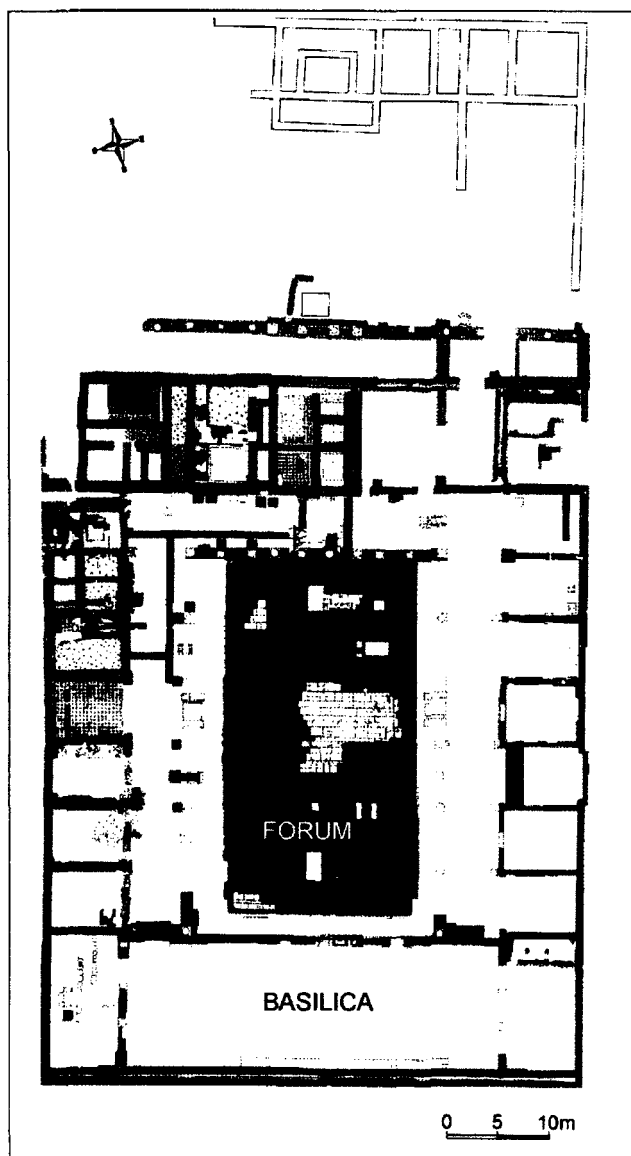

Fig. 1. Plan topograficzny forum w Veleia

[M. Marini Calvani, *Veleia*, in: *eadem*, *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all'età constantina*, Venezia 2000, 541]

wyniki prac potwierdzają, że publiczne centrum rozwinęło się, zarówno z punktu widzenia urbanistycznego, jak i architektonicznego, według planu wykonanego w okresie republikańskim. Budowle stojące na forum stanowiły rezultat stopniowego rozwoju architektonicznego w okresie Cesarstwa. Budowlą najbardziej reprezentacyjną — zważywszy jej wymiary (70×22 m) — była bazylika, która ze względu na swój silnie wydłużony plan, jest datowana na okres późnorepublikański⁴⁴. Posiadała trzy podłużne nawy przedzielone monumentalnymi kolumnami (wysokimi na ponad 7 m), pierwotnie zwieńczonymi jońskimi kapitelami wykonanymi w kamieniu z Istrii⁴⁵.

Wydaje się, że mimo niezgodnych koncepcji głoszonych przez różnych badaczy na temat lokalizowania forum i rozmieszczenia budowli do niego należących⁴⁶, także w Parmie (kolonii z *optimo iure*) można rozpoznać podobną zasadę polegającą na skupieniu i łączeniu zabudowy forum, nawet jeśli niektóre przesłanki wskazują na hipotetyczną obecność portyku na obrzeżach całej jego powierzchni⁴⁷. Również w Parmie brakuje osiowości i spójności typowych dla „bloc — forum”⁴⁸. Podobnie jak w *Bononia*, świątynia i bazylika nie wydają się ustawione na tej samej osi. Jeśli *capitolium* w Parmie zajmowałoby zachodni, krótszy bok forum, to bazylika musiałaby stać na północy — na dłuższym jego boku⁴⁹. Mając wymiary 53×26 m — bardziej umiarkowane w porównaniu z wymiarami bazyliki bonońskiej — budowla parmeńska nawiązuje do modelu witruwiańskiego i augustejskiego.

Mevaniola i *Sassina* prezentują dwa duże zespoły forów; w *Sassina* forum jest całkowicie otoczone portykiem, a hipotetycznie rozpoznano budowle bazyliki i świątyni. W obu przypadkach fora powstały bez wcześniejszego harmonijnego planu. Taką sytuację należy tłumaczyć wczesną fundacją miast, którą można dostrzec także w charakterze urbanistycznym i rozwoju wzdłuż linii forum w *Sassina*, według typowego italskiego planu. Zagospodarowanie placu nie ma nic wspólnego z kanonem trzyczęściowego forum, które powstało w Galii Cisalpińskiej, a potem zostało przeniesione do pozostałych Galii. W Mevanioli przesłanką utrzymania większej osiowości zabudowy mogła być chęć ustawienia na tej samej osi bazyliki i teatru miejskiego umieszczonego na przeciwnym boku do forum (połowa I w. p.n.e.).

Przechodząc do omówienia *Regio X Venetia et Histria* należy podać przykład *Iulium Carnicum*⁵⁰ (fig. 2) ze szczególną budowlą bazyliki cywilnej⁵¹ posiadającej wyjątkowo tylko dwie nawy⁵², przeciwnie do typowej bazyliki z trzema nawami z okresu późnej republiki⁵³. Ten typ budowli mógł w pewien sposób przyczynić się do stworzenia „archaicznej” formy lub formy wynikającej z ciągłości typologicznej, przetwarzanej w centralnej Italii, a następnie przeniesionej na obszary północne, dostosowanej i przekształconej według lokalnych potrzeb. Na podstawie tej wyjątkowości konstrukcji budowli bazyliki przyjmuje się, iż pierwsze fazy zabudowy forum w Zuglio istniały w okresie późnej republiki⁵⁴; radykalna przemiana nastąpiła w II w. n.e.

Z tradycji republikańskiej mogła wywodzić się bazylika w *Opitergium*, wzniesiona na dłuższym, południowo-zachodnim boku forum, otwarta na głęboki

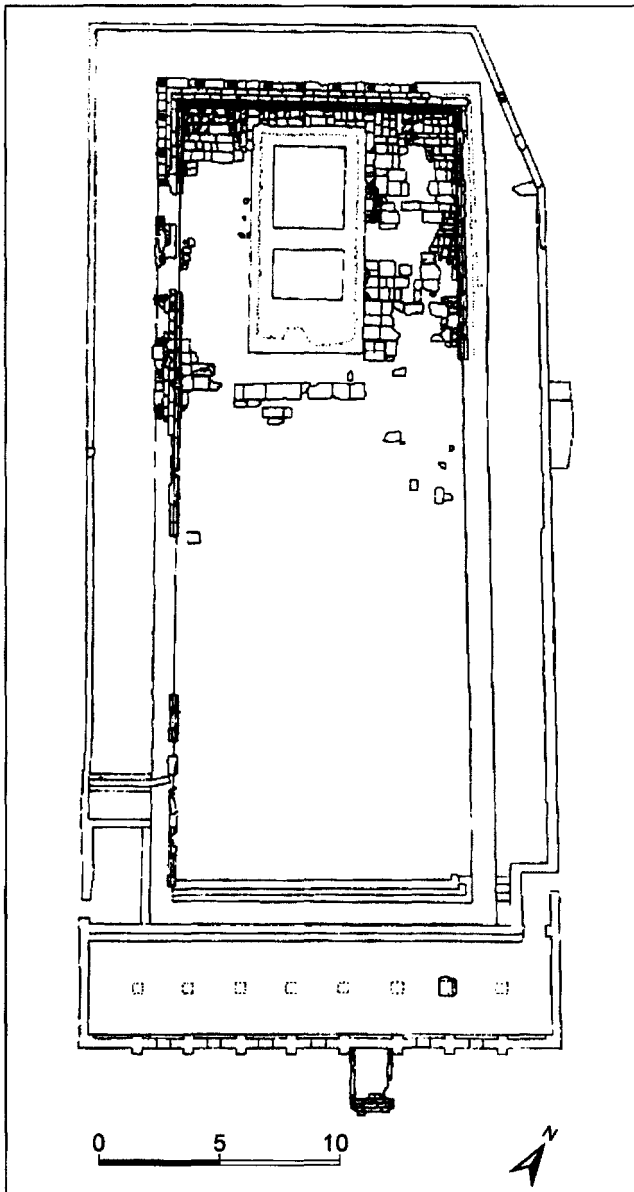

Fig. 2. Plan topograficzny forum w Zuglio
 [Iulium Carnicum. La città romana e il suo territorio nel percorso espositivo, F. Oriolo, S. Vitri
 (eds.), Udine 1997, 41]

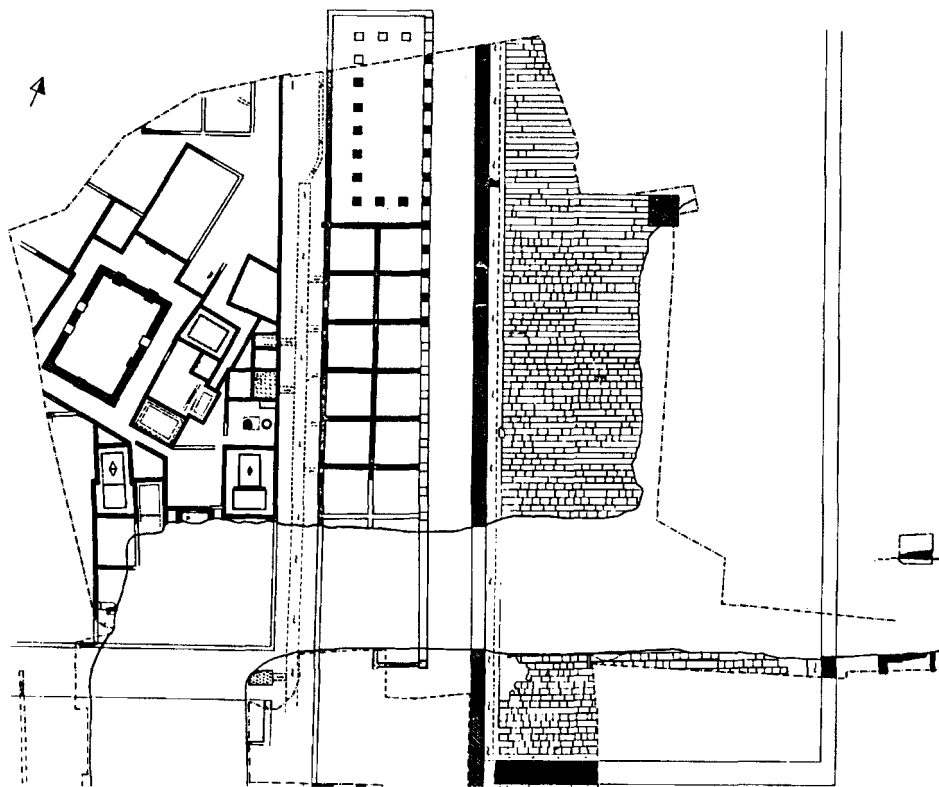

Fig. 3. Rekonstrukcja planu urbanistycznego forum w *Opitergium*
[M. Tirelli, *Il foro di Oderzo*, in: *AAAd XLII*, 1995, p. 231]

porticus forensis (fig. 3). Przy takim położeniu bazylika graniczyła, dzięki drugiej nawie bocznej, z portykiem⁵⁵. Podobne rozwiązanie, datowane w Oderzo na okres przed panowaniem Augusta, zostało przyjęte w bazylice narbońskiej w tym samym czasie w *Ruscino* i później w *Luni*. W tych trzech przypadkach, mimo różnych warunków topograficzno-urbanistycznych, mamy do czynienia z bazylikami, których fasady nie są skierowane ku forum, gdzie *mediana testudo* i nawy boczne pozostawały całkowicie otwarte w kierunku *platea forensis*, stanowiły przestrzenne przedłużenie osi, wyrażając tendencję pochodzącą z centrum Italii, jaką można zauważyć w bazylikach w *Cosa* i *Adrea*⁵⁶.

Świadectwa archeologiczne wykazały, że również bazylika w Weronie stała na dłuższym, północno-zachodnim boku forum i była oddzielona od niego przez *porticus forensis*, który w tym przypadku stanowił bardziej rodzaj przegrody niż połączenie naw bazyliki z *platea forensis*⁵⁷. Bazylika w Weronie powstała w pierw-

szej połowie I w. n.e. (z małą modyfikacją lub konserwacją w okresie seweriańskim). Nie wydaje się, aby położenie urbanistyczne i plan architektoniczny został zaczerpnięty z typu „bloc — forum”; może to być wynikiem specyficznej i przypadkowej zbieżności, którą można odnaleźć w zespole *basilica — forum — curia* w Ostii (w początku II w. n.e.)⁵⁸.

O wiele późniejsza jest bazylika w Akwilei, której pozostałości, zachowane do dzisiaj, sięgają okresu seweriańskiego⁵⁹. Budowlę można porównać z bazyliką *Ulpia*, znajdującą się na Forum Trajana⁶⁰ w Rzymie, z dwóch powodów: bazylika na bokach krótszych forum ma dwie obszerne absydy; bazylika zamyka *area forensis*, z portykiem na bokach dłuższych, dostępne od północnej strony przeciwległej bazylice⁶¹. W tym opisie brakuje przykładu analogicznej do innych świątyni badanej ostatnio w związku z Jubileuszem Roku 2000 na Forum Trajana. Wcześniejsza hipoteza zakładała, że na forum stała świątynia *Templum Divi Traiani*, znajdująca się na północ od kolumny Trajana⁶²; nowe badania udokumentowały monumentalne propyleje otwarte na forum od strony Pola Marsowego. Badania prowadzone w południowej stronie placu odsłoniły pozostałości obszernej kwadratowej sali otoczonej portykiem — być może *Traianeum*⁶³ — położonej w bliskim sąsiedztwie Forum Augusta (fig. 4). Taka sytuacja nie miała miejsca w Akwilei, gdzie cała uwaga skupiła się na konstrukcji bazyliki,

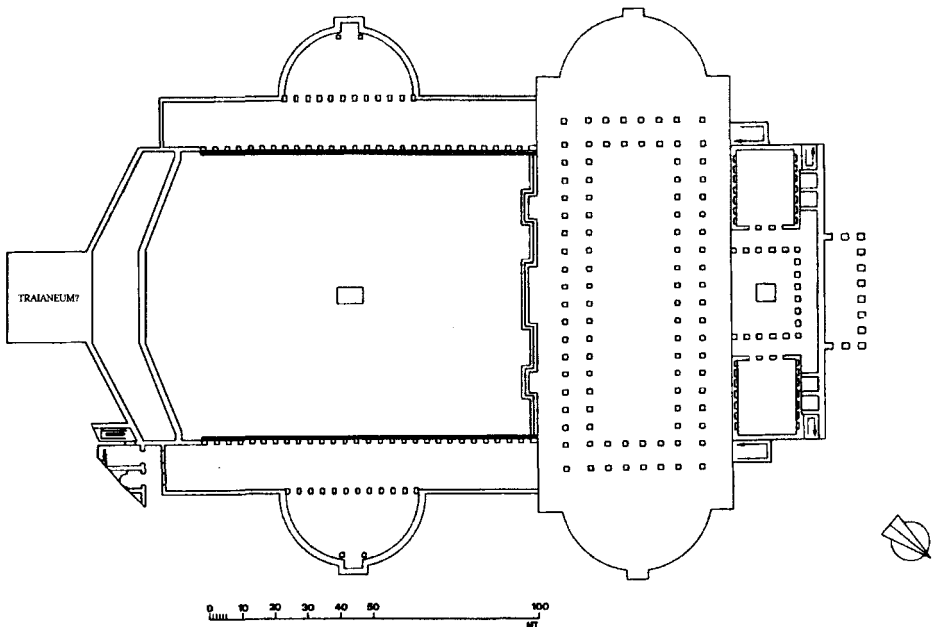

Fig. 4. Plan topograficzny Forum Trajana uwzględniający wyniki wykopisk z lat 1998-2000, ponownie opracowany przez M. Cavalieri

która stała się rodzajem *focus*, a nie biegunem osiowym względem świątyni stojącej na forum⁶⁴.

Ten architektoniczny eksperyment nie wpłynął na realizację i rozwój forów w prowincjach zachodnich, gdzie plac był głównym elementem przestrzennym, któremu zawsze towarzyszyły bazyliki, *platea* i świątynie; rzadko odstępowano od tej reguły.

Na przykładzie antycznych miast Galii Cisalpińskiej, w szczególności Luni, można przedstawić kilka spostrzeżeń dotyczących fazy budowy forum w okresie poprzedzającym Cesarstwo⁶⁵ (przebudowanego w pierwszej połowie I w. n.e.). W przebudowie trzeba było uwzględnić starsze budowle prywatne, co doprowadziło do przemian w bazylice od strony zachodniej, tj. od trzyczęściowego portyku otaczającego *capitolium*⁶⁶. Anomalia dotycząca pozycji bazyliki to połączenie dwóch konstrukcji w jedną, konieczne po zaplanowaniu forum. Być może bazyliki nie przewidziano w pierwotnym projekcie, a jeśli tak, to na pewno nie w tym miejscu⁶⁷. Ten zabieg był wyjątkowy i dokonywany wówczas, gdy na placach z okresu julijsko-klaudyjskiego bazyliki miały organiczną pozycję w całości zespołu.

G.A. Mansuelli stwierdził, że sama bazylika całkowicie zintegrowana z zespołem forum znajdowała się w *Augusta Bagiennorum* (Benevagienna w Piemontcie)⁶⁸, gdzie budowla zamykała krótki południowo-wschodni bok forum, ograniczonego na swoich dłuższych bokach przez portyk i świątynię na stronie przeciwległej. Z powodu integracji planu urbanistyczno-architektonicznego badacze zakładają, że cały zespół forum zaprojektowano podczas fundowania kolonii, dzięki czemu możliwe było datowanie go na pierwszą dekadę I w. n.e., tj. na ten sam lub trochę późniejszy okres, w którym założono miasto⁶⁹.

Przez cały czas wyjątkowość Benevagienny opiera się na fakcie, że za bazyliką, na tej samej osi zespołu forum, znajdował się szeroki portyk, który najprawdopodobniej okalał z czterech stron obszar z budowlą o charakterze sakralnym⁷⁰. Poczwórny portyk był połączony bokiem północnym z teatrem i murami należącymi do konstrukcji sceny. Wydaje się zrozumiała funkcja bazyliki: stanowiła połączenie między dwoma przyległymi do siebie obszarami.

Pozostaje pytanie, czy architekci projektujący tę budowlę wyznaczyli jej funkcję granicy czy — wręcz przeciwnie — łącznika. Porównując niektóre przykłady prowincjonalne datowane na I w. n.e.⁷¹ można przypuszczać, że budowla bazyliki była zamknięta, rozwinięta z portyku stanowiącego prawie całe ogrodzenie placu. „Nondimeno ciò si verifica secondo una concezione, diffusasi dall' età augustea, dell' edificio basilicale inteso non più come locum adiunctum, ma dotato di una sua propria dignitas”⁷².

W przypadku forum datowanego na okres julijsko-klaudyjski w *Augusta Praetoria Salassorum* (Aosta), pomimo niekompletnych pozostałości po konstrukcji bazyliki⁷³, można dokonać porównania z innymi planami forów w prowincjach, zwłaszcza w Galii Narbońskiej⁷⁴. Badacze odkryli forum — plac pomyślany jako spójny zespół architektoniczny i scenograficznie ujęty w dwa obszary: *area sacra* i *area publica*. Pierwszy obszar charakteryzuje się tym, że posiada szeroki *porticus*

triplex, mogący otaczać dwie bliźniacze świątynie⁷⁵, wzniesiony nad kryptoportykiem⁷⁶; na drugim — mniej poznanym — stał długi portyk, na którego bokach (zarówno od wschodu, jak i zachodu) wznosiły się szeregi *tabernae*. W części południowej nie przeprowadzono badań wykopaliskowych⁷⁷. Schemat urbanistyczny związany z konstrukcją kryptoportyku znajdujemy często w rozwiązaniach architektonicznych na różnych obszarach Cesarstwa⁷⁸, tak jak położenie osiowe głównego zespołu w miejscu o większym znaczeniu kultowym reprezentowanym przez świątynię na jednym i przez bazylikę na drugim boku placu.

Wracając do hipotetycznej obecności dwóch bliźniaczych świątyni na forum w Aoisie, należy przywołać przykłady z Poli⁷⁹, a przede wszystkim z *Glanum*. W mieście narbońskim już od okresu augustejskiego wznosiły się dwie połączone ze sobą świątynie, umieszczone wewnątrz jednego portyku na planie w kształcie greckiej litery II.

Niepełne zrozumienie modelu w *Glanum* powoduje głównie brak wspólnej osi między obszarem sakralnym i publicznym na forum. Dwa obszary są odchylone względem siebie o 90°, kształtując w ten sposób otwarte forum⁸⁰. Ewolucja urbanistyczna pójdzie w kierunku zamknięcia tych przestrzeni w bardzo sztywny osiowy system, na co wskazują przykłady miast w *Tres Galliae*: Feurs, Paryża, Périgueux i Saint-Bertrand-de-Comminges⁸¹.

***Gallia Narbonensis*: model, a nie wzorzec**

Problem, który był szeroko dyskutowany i nie doczekał się rozwiązania, dotyczy prób i pierwszych interwencji architektoniczno-urbanistycznych przeprowadzonych na forach Galii w końcu I w. p.n.e. i na początku I w. n.e.⁸² Definicja forum — *locus celeberrimus* miasta, jako zharmonizowanego zespołu zabudowy o charakterze sakralnym i publicznym — odnosi się do schematu trzyczęściowego placu i jest rezultatem ewolucji, która dotyczy większości budowli w trzech Galiach, Germaniach, Brytanii, Afryce i w Hiszpanii⁸³, gdzie zachowały się architektoniczne zespoły monumentalne wzniesione według rygorystycznego planu⁸⁴. Utrzymywanie, że fora w Brescii, *Veleia* lub Benevagiennie są przykładem ostatniej fazy ewolucji planów urbanistycznych, oznaczałoby ograniczenie tego problemu. Tworzone wzory opierały się na doświadczeniu urbanistyki rzymskiej, która знаła wiele form i często wykraczała poza zasady stosowane w teoretycznych schematach.

Pierwszym przykładem jest forum i bazylika w *Glanum* (fig. 5), gdzie — według J.B. Warda-Perkinsa — bezpośrednio przeniesiono model z północnej Italii z końca I w. p.n.e.⁸⁵ Dobry stan zachowanych konstrukcji w *Glanum* wynika z braku kontynuacji osadniczej na tym stanowisku w okresie późniejszym. Umożliwiło to także przeprowadzenie w latach osiemdziesiątych XX w. prac

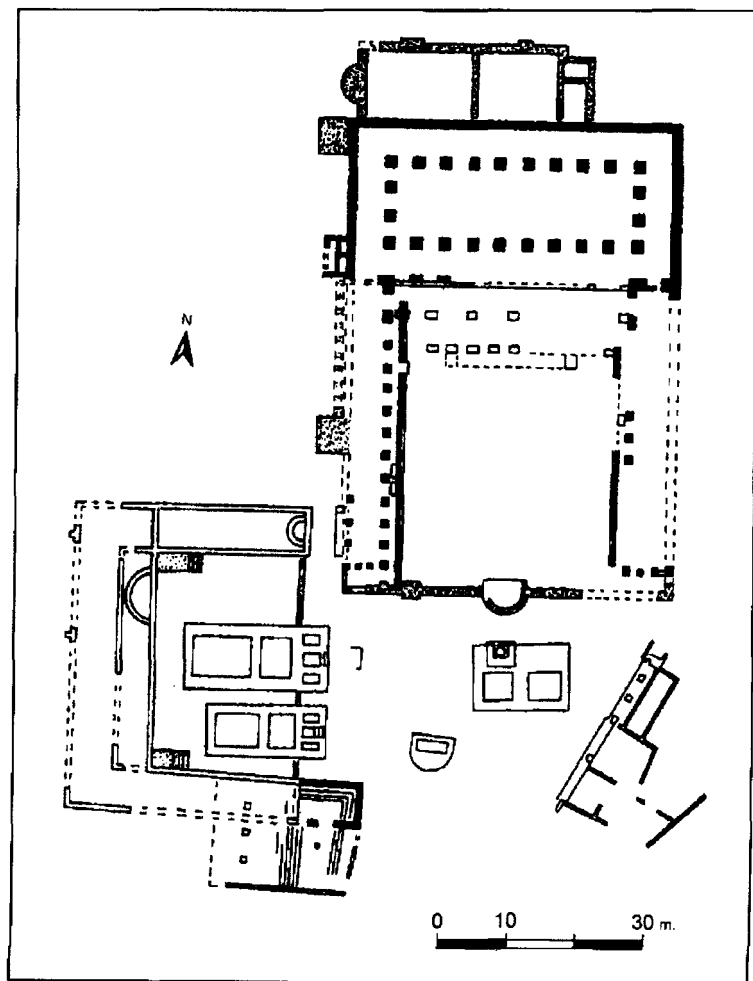

Fig. 5. Plan topograficzny forum w *Glanum* (Saint-Rémy-de-Provence): kolor biały — zabudowa z końca I wieku p.n.e., kolor czarny — zabudowa z okresu Augusta-Tyberiusza, kolor szary — kolejne etapy zmian konstrukcyjnych [A. Roth Congés, *Nouvelles fouilles à Glanum*, in: JRA 5, 1992, 54]

wykopaliskowych pod kierunkiem P. Grosa i P. Varène'a. Przykład ten jest znaczący z powodu datowania oraz wyróżnienia dwóch faz w zabudowie forum. Datowanie budowli z *Glanum* to nowy element tezy o przeniesieniu z Italii modelu zamkniętego forum, uważanego za pierwszą fazę zabudowy (ostatnie ćwierćwiecze I w. p.n.e.) tego *oppidum*, jako placu otoczonego przez trzy portyki; portyk centralny (na północy), o dwóch nawach, był w bazylice. Jest to ten sam typ, który odpowiada chronologicznie bazylice cisalpińskiej w Zuglio. Następne przemiany i przebudowy w Zuglio w okresie panowania Augusta i Tyberiusza wpłynęły na monumentalizację bazyliki i ostateczne zamknięcie forum w I w. n.e.⁸⁶ W tym samym okresie, kiedy dokonywano przebudowy na forum w *Glanum*, zachodzą zmiany na forach Galii Cisalpińskiej w *Veleia*, Benevagiennie i w Aoście. Jednak w fazie drugiej forum w *Glanum* nie będzie typowym modelem „bloc — forum” do czasu, w którym dwie bliźniacze świątynie, znajdujące się na obszarze sakralnym placu, nie zostaną obrócone względem bazyliki o 90°⁸⁷. Wydaje się, że ta interwencja urbanistyczna nie wywodzi się z rozwiązań stosowanych w Galii Cisalpińskiej, ale wynika z jednoczesnego procesu zmierzającego do pewnej kodyfikacji wzorów. Chronologia ustanowiona dla *Glanum* jest taka sama, jak dla obu faz budowli forum w Zuglio z jednej, a w *Veleia* i Benevagiennie z drugiej strony; może sugerować istnienie związku kopia — model.

Uwzględniając obecność w *Glanum* (w jego pierwszej fazie architektonicznej) *porticus duplex*, rozszerzającego się na portyki znajdujące się na placu, można postawić hipotezę, że ewolucja, która następowała, nadal była typologicznie daleka od rodzaju bazyliki z otoczoną kolumnami *mediana testudo*⁸⁸; odbywała się w tym samym czasie i — według P. Grosa — została wzorcem dla innego ośrodka o drugorzędnym znaczeniu, tj. Saint-Rémy-de-Provence. Współczesna *Glanum* budowla w *Ruscino* (fig. 6) prezentuje monumentalną całość osiągniętą przez wzajemną integrację wszystkich części zespołu i jednorodność konstrukcyjną. Bazylika odgrywała rolę łącznika przestrzenni, ponieważ została idealnie wkomponowana w system portyków stojących na placu⁸⁹. Budowla określała w ten sposób obszar wewnętrzny, wyznaczony przez teren centralny, który był kształtowany przez kolumny i scalony na boku północnym z budowlą kurii. Wczesne datowanie budowli w *Ruscino* dotyczy całego forum i wiąże się z brakiem miejsca o charakterze religijnym; świątyni dotychczas nie odnaleziono. Być może organizacją placu zajęła się osoba związana z rodziną cesarską⁹⁰, która nadała nowy rozmach zabudowie architektonicznej forum. Wzór mógł pochodzić z modeli cisalpińskich — w pierwszej kolejności z forum w *Veleia*. Model powinien stać się kanonem zarówno w projekcie, jak i praktyce architektonicznej. Nawet jeśli pomiędzy forum italskim w *Veleia* a tym galijskim *Ruscino* nie ma wystarczającej różnicy chronologicznej (można przypuszczać, że drugie z założeń poprzedza pierwsze)⁹¹, to na forum w *Ruscino* nie zastosowano modelu pochodzącego z Italii.

Małą liczbą danych dysponujemy dla Galii Narbońskiej, zwłaszcza dla tak interesujących stanowisk archeologicznych, jak: Arles, Aix-en-Provence i Nîmes.

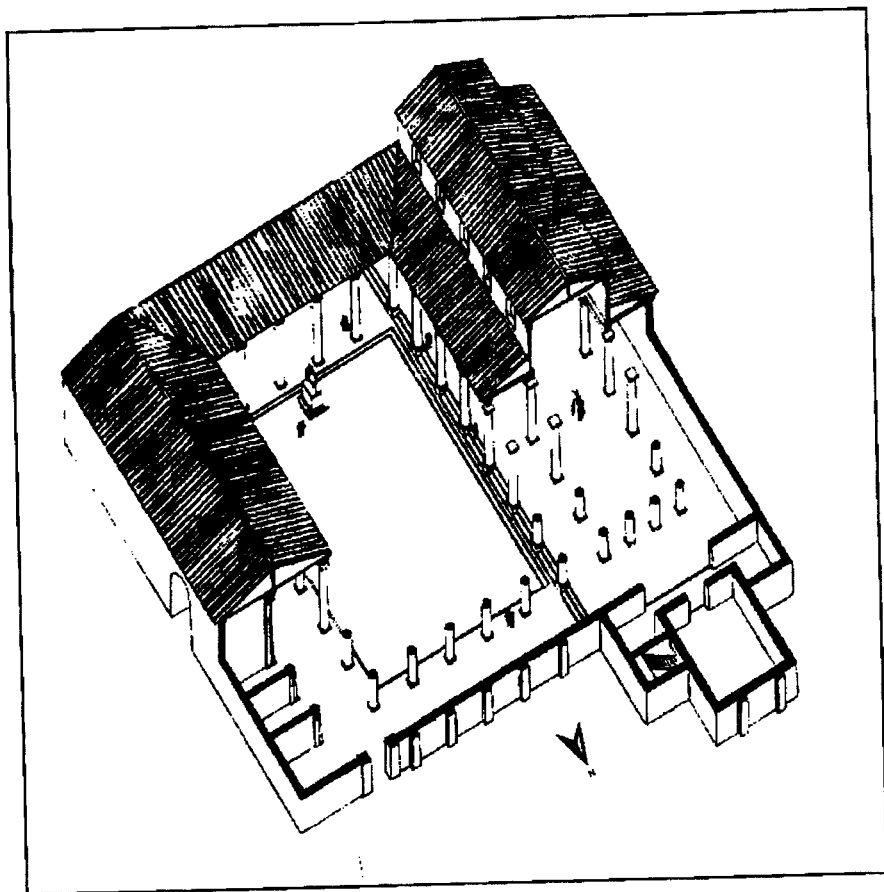

Fig. 6. Aksonometria forum w Ruscino

[P. Gros, *L'architecture romaine du début du III siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, Paris 1996, 221]

W *Arelate* (fig. 7) w okresie panowania Tyberiusza pierwotne forum było poszerzone o obszar określony *forum adiectum*⁹², który P. Gros zrekonstruował jako plac przeznaczony na świątynię, powiększony o dwie szerokie eksedry. Ten model przejęto bezpośrednio z Rzymu⁹³, choć w formie skromniejszej.

W Aix-en-Provence (antyczne *Aquae Sextiae*) zastosowano rozwiązanie przestrzenne polegające na połączeniu bazyliki z portykiem, podobnie jak w *Veleia*, co zauważył J.B. Ward-Perkins⁹⁴; datowanie potwierdza tę tezę: zespół forum w Aix pochodzi z końca I w. n.e., w *Veleia* sięga początku I w. n.e. i poprzedza przykład narboński⁹⁵.

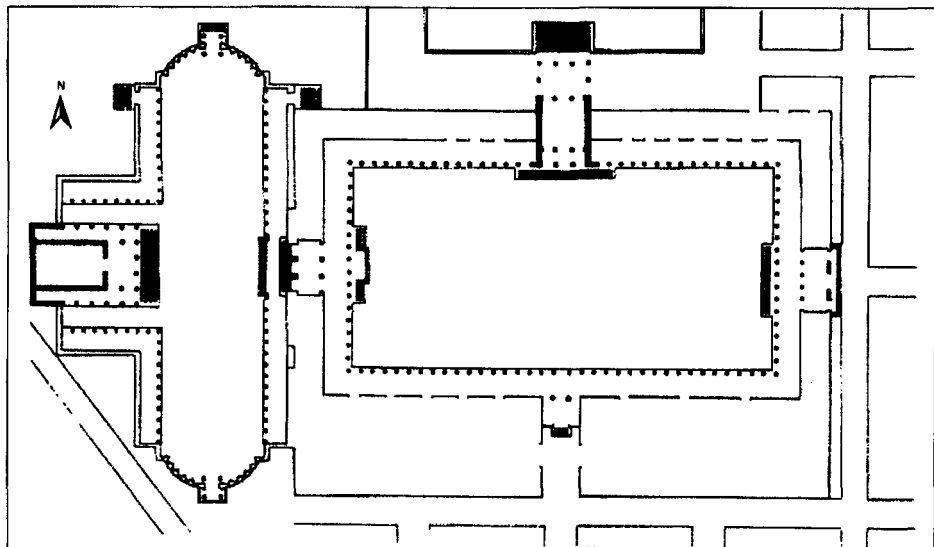

Fig. 7. Plan topograficzny forum w Arles z okresu panowania Tyberiusza
[P. Gros 1996, *L'architecture romaine du début du III siècle av. J.- C. à la fin du Haut-Empire*, Paris 1996, 231]

Rezultaty najnowszych badań archeologicznych wskazują, że istniały dwie fazy architektoniczne zabudowy forum, a przede wszystkim budowy bazyliki; pierwsza faza wystąpiła pod koniec I w. n.e.⁹⁶, a druga w połowie II w. n.e. Według danych z najnowszych sondaży⁹⁷, z drugą fazą wiązała się osiowość budowli, tak jak jest ona rekonstruowana obecnie: na krótszym boku forum, bazylika połączona z nim poprzez długie schody znajdujące się przed wejściem do niej.

W Nîmes (*Nemausus*) budowla bazyliki na forum nie była przedmiotem badań archeologicznych. Wzmianki na jej temat znajdują się w źródłach pisanych⁹⁸, chociaż używany termin *basilica* nie odpowiada prawdopodobnie koncepcji budowli traktowanej jako obiekt użyteczności publicznej związanej z forum⁹⁹.

Dla tych trzech głównych miast Galii Narbońskiej nie można znaleźć związków typologiczno-architektonicznych łączących je z miastami Galii Cisalpińskiej. W Arles, gdzie budowla bazyliki jest hipotetyczna, jej model pochodził bezpośrednio z Rzymu, bez wpływów północnoitalskich. Aix prezentuje chronologię praktycznie współczesną okresowi, w którym kształtowało się forum w *Veleia* i Aoscie. W *Nemausus* nie rozpoznano budowli bazyliki na placu, gdzie znajduje się Maison Carrée; przyczyna pozostaje niejasna.

Hipoteza o kształtowaniu się modeli forum na terenie *Gallia Cisalpina*, a następnie wprowadzeniu ich w prowincjach zachodnich nie potwierdza się w przypadku *Aquae Sextiae*, gdzie — podobnie jak w *Glanum* i *Ruscino* —

budowle mają różną chronologię. Model forum — bazylika w północnej Italii wprowadzono w tym samym czasie na obszarze całej *Provincia*.

W przypadku trzech *vici* położonych na terytorium Szwajcarii: Lozanny¹⁰⁰, Genewy i *Boutae*, nieaktualna jest hipoteza o bezpośrednim przeniesieniu wzoru urbanistycznego¹⁰¹ bazyliki z Lozanny (fig. 8), trudny jest do wytłumaczenia wybór konstrukcji o dwóch nawach. Konstrukcje powstały ok. 50 r. n.e.¹⁰², kiedy w *Lugdunensis* (precyzyjniej w Feurs) znajdowała się już bazylika zbudowana na planie trójdzielnego forum. Przypuszcza się, że obecność *porticus duplecis* z północnej Italii, jak w przypadku Zuglio i pobliskiej kolonii rzymskiej w Nyon, jest typowa dla pierwszej fazy zabudowy z okresu augustejskiego, w której wznoszono bazyliki z dwiema nawami.

Bardziej złożona sytuacja występuje w *Genua*; istnieją przypuszczenia, że budowla tego *vicus* określona bazyliką w rzeczywistości nią nie jest zarówno pod względem wielkości, jak i urbanistycznym¹⁰³. W przypadku Lozanny zachowane konstrukcje także wskazują na obecność portyku, a nie bazyliki. W Annecy (*vicus Boutae*) można wyróżnić model architektoniczny pochodzący z centralnej Italii, jeszcze z okresu republikańskiego, tak jak dwie bazyliki w *Cosa* i *Ardea* datowane na połowę II i początek I w. p.n.e. Archetypy są dalekie w czasie i przestrzeni, a budowlę w *vicus Boutae* datuje się na połowę II w. n.e.

Niejednorodność formalnych i typologicznych rozwiązań zastosowanych w opisanych miejscach ukazuje, że w Cisalpinie nie powstały wszystkie pierwowzory architektoniczne. Doświadczenia architektoniczne wyrażają się w przystosowaniu budowli i modeli urbanistyczno-architektonicznych do pełnienia przyznanych im funkcji. Kontakt między wymienionymi wyżej *vici*, w szczególności Zuglio, jest tylko hipotetyczny; formy bazylik z dwoma nawami zostały stworzone niezależnie przez różne społeczności¹⁰⁴. Nie istniał model czy wzorzec do naśladowania.

Miejsce warte wspomnienia stanowi kolonia łatyńska Vienne, gdzie na forum o monumentalnych wymiarach: 300 × 165 m, budowla bazyliki stoi na uboczu, zachowując dużą niezależność względem pozostałej części placu. W tym przypadku można odwołać się do schematu powstałego wcześniej w Pompejach, gdzie bazylika, potraktowana prawie jak dodatek do forum, zamiast stanowić jeden z boków placu, włączona zostaje do niego tylko przez *chalcidicum*. P. Gros zauważył, że ten architektoniczny wybór uwydatnia trudności, z jakimi zmierzili się lokalni architekci, prawdopodobnie nie znajdując innego rozwiązania, aby połączyć monumentalną budowlę z planem architektonicznym całego forum, które nawiązuje do typu znanego już w przeszłości¹⁰⁵.

Podział przestrzeni w Vienne zaplanowali urbaniści i architekci tak, by sama bazylika zaistniała na dużym forum miejskim, a nie była tylko jednym z elementów konstrukcji całego założenia — wzorem prawideł architektonicznych stosowanych przy budowie bazyliki, które wyprzedziły dotychczasowe zasady. Przykładem jest Trewir, a także *Tyndaris* na Sycylii¹⁰⁶, gdzie bazylika już w II w. n.e. została zmonumentalizowana i odgrywała rolę *transitorium*, dzięki propylejom wzniesionym na forum miejskim.

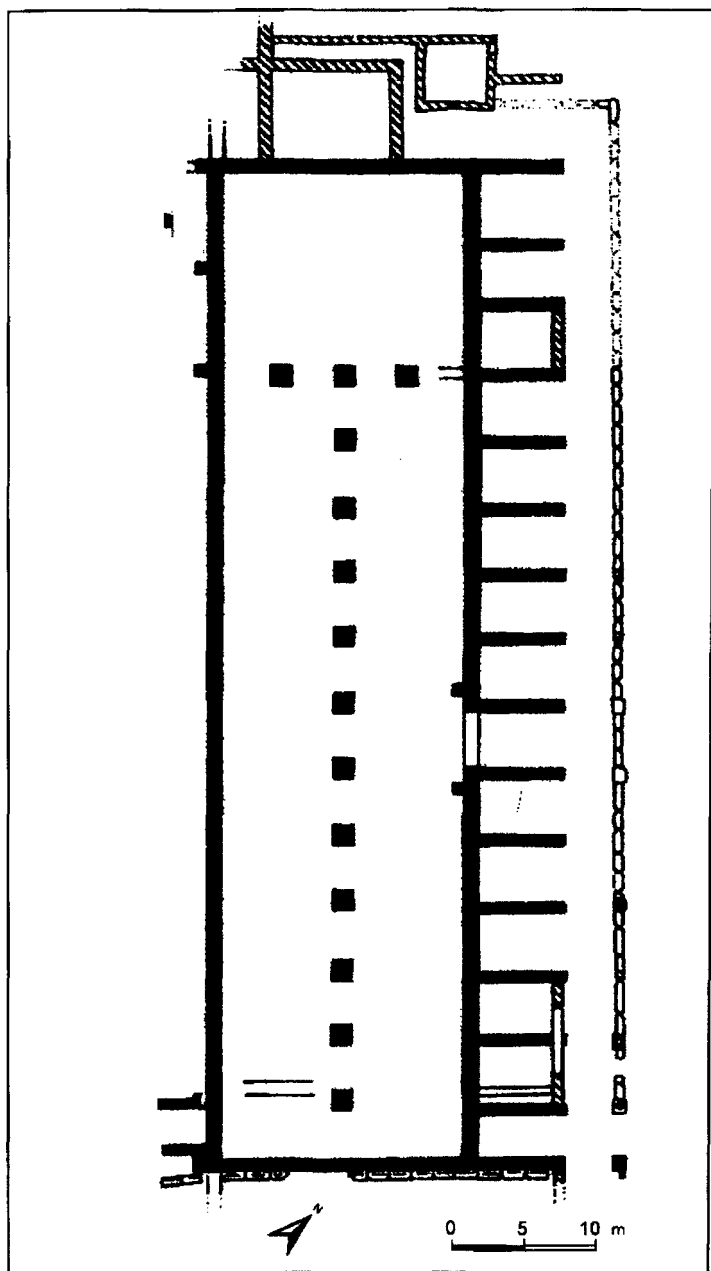

Fig. 8. Plan topograficzny bazyliki w Lozannie

[P. Broise, *L'urbanisme vicinal aux confins de la Viennoise et de la Séquanaise*, in: ANRW II, 5. 2, 1976, 611]

W założeniach urbanistycznych zachodnich prowincji rzymskich nie przemawiano mechanicznie schematów urbanistycznych i architektonicznych. Uwaga ta dotyczy dzisiejszych północnych Włoch i południowej Francji, gdzie powstały fora trzyczęściowe w I w. n.e. i stanowiły regułę zagospodarowania przestrzennego¹⁰⁷. Obserwuje się jednocześnie powstawanie rozwiązań stosowanych po obu stronach Alp, prawie współczesne sobie przetwarzanie forów w antycznych miastach *Veleia*, *Augusta Bagiennorum*, *Glanum*, *Ruscino*, a także Ampurias. Nie znaczy to, że eksperymenty urbanistyczne dały identyczne rezultaty; istniały niejednorodne zespoły forów jeszcze w I w. n.e., ale powoli kształtowały się wzory architektoniczno-urbanistyczne, choć nie było modelu z góry przygotowanego i stosowanego w różnych miastach¹⁰⁸.

W południowej Francji brak pierwszych faz zabudowy forów uniemożliwia rekonstrukcję początkowych rozwiązań urbanistyczno-architektonicznych w epoce Cezara i Augusta. Można zatem analizować pojedyncze stanowiska, gdzie tylko hipotezy i przypadkowość znalezisk są bazą dalszych poszukiwań. Dotyczy to forów Galii Narbońskiej, jak: Vaison, Nîmes, *Glanum*, miejsc, gdzie zrekonstruowane place nie pokrywają się z kanonem i są „niekompletne”, ponieważ nie posiadają wszystkich typowych budowli stojących na forum, w tym świątyni i bazyliki¹⁰⁹. Trudno stwierdzić, jaka jest tego przyczyna, ponieważ proces kształtowania się modeli forum był długi i złożony; wszystkie typy budowli nie powstały w pierwszym założeniu.

Trudności w odtworzeniu zespołów forum — bazylika skłaniają do ostrożności w podsumowaniach opartych na typologii lub chronologii. Jak utrzymuje P. Gros, zasadniczy punkt rozważań winien stanowić także aspekt społeczno-polityczny. W *Provincia* w miastach powstała zabudowa reprezentacyjna w konkretnym okresie historycznym, tj. w czasie panowania Augusta. Fakt ten przynajmniej w części tłumaczy to, że rozwiązania przestrzenne i architektoniczne musiały odpowiadać danej sytuacji, wymogom i programom politycznym podyktowanym wspólnym celem. Forum jako „miasto w miniaturze”¹¹⁰ jest ideą, którą wspólnota mieszkańców chciała podkreślić przynależność do systemu politycznego i hierarchii, jak ten przejęty w Rzymie; choć przeważnie obecnie obserwujemy tylko ostatnie fazy rozbudowy. Bazylika na początku była pozostawiona na uboczu względem centrum religijnego (Vienne, *Glanum*, Vaison, *Ruscino*) lub zupełnie pominięta (*Nemausus*, być może Arles). W myśl takiej interpretacji modelu, *Tres Galliae* przypisano rolę *focus* w funkcjonowaniu i programie ideologicznym.

Uwagi na temat romanizacji

Termin „romanizacja” narodził się w XIX w. jako pojęcie historyczne określające proces asymilacji nowych terenów Cesarstwa z Rzymem. Taka idea

wymyka się precyzyjnemu określeniu w literaturze przedmiotu, gdyż oznacza szerokie spektrum zjawisk odnoszących się często do terytoriów różniących się znacznie od siebie¹¹¹. W antycznych źródłach pisanych znajdujemy opisy związane z tym procesem, od „cywilizowania” plemion barbarzyńskich do przejawów poddania się korzyściom płynącym z awansu społecznego lokalnych elit po otrzymaniu obywatelstwa rzymskiego¹¹².

Wersy Wergiliusza¹¹³ wyrażają aprobatę misji pełnionej przez Rzym w podbitych regionach. Według niektórych badaczy, próba dominacji rzymskiej polegała nie tylko na rządzeniu ludnością podległą, ale także na szerzeniu zwyczajów sprowadzonych z Rzymu¹¹⁴. Na tej podstawie można sformułować pojęcie idealnego typu (*idealtipo*) romanizacji — jest ona ciągiem procesów, które można rozumieć jako propagowanie „urbanistycznej kultury rzymskiej”. Inni badacze¹¹⁵ przywołują dwa przekazy: fragment z traktatu *Agrykolae* Tacyty¹¹⁶ i fragment z *Historii Rzymu* Kasjusza Diona¹¹⁷, będące świadectwem „świadomej” polityki romanizacji elit, które spontanicznie przystąpiły do rzymskiej wspólnoty dzielenia materialnych korzyści¹¹⁸. Należy podkreślić różnorodność nie tylko w prowincjach, ale także w poszczególnych regionach, spowodowaną uwarunkowaniami historycznymi, geograficznymi i kulturowymi. Rzymianie w prowincjach utrzymali różnorodność tradycji lokalnych.

System zabudowy forów Galii Cisalpińskiej i Narbońskiej, popierany przez lokalne elity, można interpretować jako rezultat „spontanicznej romanizacji”¹¹⁹ lub „autoromanizacji”¹²⁰. Romanizacja rozwiniętych kultur lokalnych polegała na asymilacji formy kultury rzymskiej korzystnej dla strategii, która: po pierwsze, zgadzała się na umocnienie władzy poprzez dobrowolną asymilację podległych ludów, co było możliwe dzięki bogactwu arystokracji; po drugie, utrzymywała i umacniała ich pozycję oraz przywileje tej grupy społecznej¹²¹. Tak pojęta romanizacja nie zakładała bezpośredniego podejmowania z góry zaplanowanych akcji związanych z rzymską polityką¹²². Przy takim założeniu romanizacja była rezultatem *accidents* struktur społecznych oraz władzy i rodzimych *societies*. Przyjęcie systemu urbanistyczno-architektonicznego forum i jego zabudowy nie było niczym innym niż niezależnym wyborem *civitas*, a nie przymusem narzuconym przez władze centralne.

Oryginalność i kontekst urbanistyczny

Jak podkreślono, dokumentacja archeologiczna Galii Cisalpińskiej i Narbońskiej widziana przez pryzmat społeczny, w celu wyjaśnienia zmian kulturowych płynących z Rzymu, wykazuje wpływy rzymskiej centralizacji; nieodpowiednia interpretacja antycznych źródeł historyczno-literackich sprawiła, że relacje między centrum władzy a prowincjami były interpretowane jako narzucenie wzorców,

także urbanistyczno-architektonicznych, wielu miastom w północnych Włoszech i Francji. Pojawiają się pytania, jak duży wpływ wywierał Rzym i jakie były tradycje w kształtowaniu modelu forum w miastach zachodnich prowincji?

Rzadko w świecie rzymskim *forma fori* odpowiada warunkom prawnym powstania centrów zamieszkania w regionach galijskich, np. planów forów w ośrodkach, które możemy określić jako *fora* i *vici*¹²³. Także w ośrodkach mniejszych ufundowanych na prawie rzymskim — *propugnacula imperi populi Romani*, stwierdza się dostosowanie modeli urbanistyczno-architektonicznych „idealnych” do warunków terytorialnych i morfologicznych specyficznych dla każdej wspólnoty. Niekompletna dokumentacja archeologiczna dotycząca zamieszkania w centrach urbanistycznych nie pozwoliła w wielu przypadkach na pełną ocenę zabudowy forum; zależała ona od ukształtowania geomorfologicznego terytorium, na którym wyrosło każde miasto, i warunków osadniczych, jak też ciągłe przekształcających się elementów forum, które wykraczały poza idealny model.

Na obszarach będących tematem rozważań notujemy niejednorodny obraz wznoszenia budowli monumentalnych, zbieżny z wymogami propagandowo-ideologicznymi, warunkami urbanistycznymi i architektonicznymi, które z kolei uwzględniały warunki naturalne i geomorfologiczne. Można potwierdzić, że formy zabudowy forum są liczne; przedstawiają różne warianty dostosowania do lokalnej rzeczywistości i do zmiany warunków, bardziej niż chęć utrzymania teoretycznych modeli. Dotyczy to prostych wzorców zaczerpniętych w Galii Cisalpińskiej z centrum Italii, a w Galii Narbońskiej — z Cisalpiny. Rzeczywistość była zharmonizowana z wymogami praktycznymi i realnymi z jednej strony, a ideologicznymi, związanymi z monumentalizacją urbanistyczną, z drugiej. Potwierdza to G. Gullini, według którego obszary prowincji należących do Cesarstwa muszą być uznane za „luoghi irradiati dalla capitale, ma anche sedi di profonde e significative elaborazioni culturali”¹²⁴.

Wracając do pytań postawionych na wstępie artykułu, należy stwierdzić, że teoretyczna klasyfikacja urbanistyczno-architektoniczna miast rzymskich stanowi taki rodzaj badań, który powinien uwzględniać warunki historyczne i świadectwa archeologiczne. Na obszarze *Gallia Narbonensis* wpływy rzymskie w urbanistyce prowincji są etapem regionalnej urbanizacji, która ma swoje korzenie we wcześniejszej tradycji, trwającej od ok. 600 r. p.n.e., kiedy została ufundowana *apoikia focea* w *Massali*. Również kultury Galii Cisalpińskiej i Galii Narbońskiej różnią się od siebie wieloma aspektami; widać odmienności w urbanistyce, która na terenach *Provincia* wynika z greckiej obecności na wybrzeżu i kontaktów z osadami w głębi kontynentu, jak w przypadku *Glanum*; natomiast dla *Gallia Cisalpina* wzorce urbanistyczne wiążą się z obecnością Rzymian w tym rejonie.

Porównanie forów z terytoriów leżących na północ od Alp jest przydatne do wykazania, że Cisalpina nie musiała stanowić zaplecza dla eksperymentów i idei urbanistycznych przenoszonych następnie do prowincji północnych. Można zauważyć, że w *Glanum* wykorzystano model forum, który nie wywodzi się z północnej Italii, ale raczej z Rzymu lub z regionów centralnych Półwyspu Apenińskiego.

W północnej Italii w epoce juliańsko-klaudyjskiej współistnieją różne modele forów; prezentują one rozwiązania stosowane w programie monumentalizacji centrów urbanistycznych. Przystudiowane założenia tworzą obraz o dużej dynamice i elastyczności, wywodzą się z dawnej tradycji, ale są także wyrazem wymagań grupy społecznej, głównie klasy dekurionów, która często widziała w budowlu bazyliki jedno ze świadectw zdobytego statusu społecznego¹²⁵.

Cisalpińskie fora są często przedstawiane jako modele wyprzedzające inne założenia, które następnie zostają przeniesione nie tylko do Galii Narbońskiej, ale także do dalej położonych prowincji zachodnich Cesarstwa Rzymskiego (głównie do *Tres Galliae* i *Hispania*); jak wynika z badań, brakuje chronologicznego potwierdzenia tej tezy.

Jeśli fora Galii Cisalpińskiej powstały rzeczywiście w rezultacie przeprowadzonych prób i eksperymentów urbanistyczno-architektonicznych, które zastosowano w tym samym czasie po jednej i drugiej stronie Alp, to fora położone na terytoriach na północ od Galii Narbońskiej (np. w Feurs, Vannes, *Lugdunum Convenarum* — datowane na pierwszą połowę I w. n.e.) przedstawiają modele niezależne od tych z północnej Italii; jeśli nawet były wzorowane na północno-italskich, to przeniesione na inny grunt dały nowe rezultaty założeń urbanistycznych w *Provincia*.

Problem budowlu bazyliki nie ogranicza się tylko do obszaru, na którym miał być wzniesiony budynek, ale dotyczy także chronologii. Od początku I w. n.e. w Galii Cisalpińskiej dokonywały się przemiany w budowlu bazyliki, które wynikały zarówno z planowania samego obszaru przeznaczonego na forum, jak i wypracowania warunków osadzenia bazyliki w istniejącym już planie. W północnej Italii nie powstała definicja obowiązującego wzorca bazyliki¹²⁶; bazylika była przedmiotem ciągłej transformacji, związanej z wieloma funkcjami politycznymi i kulturowymi tej budowlu.

Tłumaczenie z języka włoskiego Dominika Długosz

Przypisy*

* Skróty czasopism według *Archäologische Bibliographie. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*.

¹ Praca monograficzna: M. Cavalieri, *Auctoritas Aedificiorum. Sperimentazioni urbanistiche nei complessi forum – basilica delle Tres Galliae et Narbonensis durante i primi tre secoli dell' impero*, Università degli Studi di Parma, Parma 2002 (darowana przez Autora bibliotece Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).

² W tym przypadku nie należy zapominać, że dla niektórych badaczy pojęcie romanizacji okazuje się niejednoznaczne: „suous ce vocable se dissimulaient foud de canevas trop commodes, de schémas trop simples, de concepts plus ou moins confus” (Ch. Goudineau, *Les fouilles de la Maison au Dauphin. Recherches sur la romanisation de Vaison — la — Romaine*, [in:] *Gallia* suppl. 37, 1979, 312); „da er [der Terminus] demnach auch sehr dehnbar ist, werden geschichtliche Prozesse, die doch

verdienten, eingehender untersucht zu werden, einfach unter seinem Sammelbegriff zusammengefasst und daher verhüllt" (A. Móscy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Amsterdam 1970, 7); ta historyczna koncepcja: „sfugge ad una definizione precisa ed assume nella letteratura specialistica una molteplicità di contenuti, comprendenti una vasta gamma di fenomeni, spesso pertinenti ad ambiti diversi tra loro" (E. Savino, *Città di frontiera nell'impero romano. Forme della romanizzazione da Augusto ai Severi*, Bari 1999, 27).

³ G. Woolf, *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge University Press 1988, 7. Nowszą analizę procesu romanizacji w północnej Italii, w szczególności w regionie padańskim, cf. N. Criniti, *La civiltà romana nella Padania antica*, [in:] N. Criniti (ed.), *Lege nunc, viator... Vita e morte nei carmina Latina epigraphica della Padania centrale*, Parma 1996, 173-194.

⁴ Zob. „Uwagi na temat romanizacji” w dalszej części artykułu.

⁵ M. Torelli, *Il modello urbano e l'immagine della città*, [in:] S. Settis (ed.), *Civiltà dei Romani. La città il territorio, l'impero*, Milano 1990, 43.

⁶ To wyrażenie zostało przytoczone w *Noctes Atticae* przez Aullsa Gelliusza [Gell. 16, 3, 8]. Za autora stwierdzenia uważa się Hadrianą.

⁷ E. Panero, *La città romana in Piemonte. Realtà e simbologia delle Forma Urbis nella Cisalpina Occidentale*, Cavallermaggiore 2000, s. 7.

⁸ Strabon, 3, 2, 15 i 151. Należy podkreślić, że brak terminu „romanizacja” w określeniach klasycznych nie przeszkodził, przynajmniej od czasów Cicerona, tworzeniu przez część italskich klas rządzących myśli na temat charakteru i celu działań Imperium Rzymskiego; pomimo to *Romanitas*, poświadczane u Tert. *De Pall.* 4, 1: „*Quid nunc, si est Romanitas omni salus, nec honestis tamen modis ad Graios estis* [wy Kartagińczy!]”, pozostaje daleko od znaczenia językowego i innych terminów ukrytych pod pojęciem romanizacja. W tym przypadku cf. P. Brunt, *The Romanization of the local ruling classes in the Roman Empire*, [in:] P. Brunt (ed.), *Roman Imperial Themes*, Oxford 1990, 267-281; P. Desideri, *La romanizzazione dell'Impero*, [in:] A. Schiavone (ed.), *Storia di Roma II/2*, Torino 1991, 584-587; H. Galsterer, *Aspetti della romanizzazione nella Cisalpina*, [in:] AAAd XXXVII, 1991, 165-183.

⁹ W tym przypadku termin *urbs* był początkowo przypisany Rzymowi i koloniom ufundowanym na prawie rzymskim, natomiast termin *oppidum* określał niejednorodne jednostki osadnicze, w każdym razie o drugoplanowym znaczeniu; *vicus* było centrum o charakterze rolniczym, posiadającym pewne i precyzyjnie określone normy prawne, funkcje administracyjne w większym stopniu niż *pagus*, utworzone w wyniku podziału terytorialnego *civitas*. Istniały także *fora* – miejsca przeznaczone na targ, również o znacznych rozmiarach, a ich nazwy często były zaczerpnięte od toponimów: *Forum Cornelii* (Imola), *Forum Livi* (Forlì), *Forum Popoli* (Forlimpopoli), *Forum Segusiavorum* (Feurs), które zależały w Galii Cisalpejskiej przede wszystkim od osób posiadających władzę centralną. W *Galliae* forum brało nazwę od toponimu ludności lokalnej: takie centra zazwyczaj pojawiały się jako siedziby prefektury, okręgu prawnego, ale nie wybranych magistratów; cf. P. Broise, *L'urbanisme vicinal aux confins de la Viennoise et de la Séquanais*, [in:] ANRW II, 5, 2, 1976, 602-603; P. Gros, M. Torelli, *Storia dell'urbanistica. Il mondo romano*, Roma-Bari 1988, 243-247; F. Tassaux, *Les agglomération secondaires d'Aquitaine romaine: morphologie et réseaux*, [in:] J.P. Petit, M. Mongin (eds.), *La agglomérations secondaires: la Gaule Belgique, les Germanies et l'Occident romain*, Actes du Colloque de Bliesbruck-Reinheim/Bitche, Paris 1994, 201-202.

¹⁰ E. Panero, *La città romana in Piemonte. Realtà e simbologia delle Forma Urbis nella Cisalpina Occidentale*, Cavallermaggiore 2000, s. 7.

¹¹ Jak podtrzymuje Roda: „[...] il foro, le basiliche, e il publicum sono la somma di tutti fori, di tutte le basiliche, di tutti gli spazi di socializzazione di tutte le città dell'impero. Le singole città, Roma, l'impero appaiono inseriti in un gioco di lenti di ingradimento, di progressive proiezioni pantografiche, che semplicemente dialatano le dimensioni senza alterare la fisionomia di un' unica, invariata tipologia sociopolitica” (S. Roda, *Forum et basilica. Gli spazi della vita collettiva e l'identità cittadina*, [in:] AAAd XLII, 1995, 20).

¹² D. Foraboschi, *Lineamenti di storia della Cisalpina romana. Antropologia di una conquista*, Roma 1992, 143-144.

¹³ J.B. Ward-Perkins, *Architettura Romana*, [in:] *Storia dell'architettura*, Milano 1979, 1-19.

¹⁴ R. Chevallier, *Le romanisation de la Celtique du Pô. Essai d'histoire provinciale*, Roma 1983, 81-85.

¹⁵ Przez pojęcie rozumie się zazwyczaj prostokątny plac, otoczony portykami, którego krótkie boki zajmują bazylika i świątynia; cf. R. Martin, *Agora et Forum*, [in:] MEFRA 84, 1972, 903-933; A. Pelletier, *La civilisation gallo-romaine de A à Z*, Lyon 1993, 106-108.

¹⁶ Problem, który porusza Ward-Perkins jest bardziej złożony — odnosi się nie tylko do zespołu forum – bazylika, ale także do świątyni i budynków termalnych (Ward-Perkins, *op. cit.*, 1-19).

¹⁷ G.A. Mansuelli, *Architettura e città. Problemi del mondo classico*, Bologna 1970, 236, 276.

¹⁸ J.Ch. Balty, *Basilique et curie du forum de Glanum: note sur le centre monumental de la ville augustéenne*, [in:] Latomus XXI, 1962, 279-319; eadem, *Curia ordinis. Recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur le curies provinciales du monde romain*, Bruxelles 1991, *passim*; eadem, *Le centre civique des villes romaine et ses espaces politiques et administratifs*, [in:] *La ciudad en el mundo romano I. Actes du Congrès Internacional d'Arqueologia Clásica*, 1993, Tarragona 1994, 91-99.

¹⁹ P. Gros 1984, *La basilique du forums selon Vitruve: la norme et l'expérimentation*, [in:] *Bauplanung und Bautheorie der Antike, Atti del Convegno di Berlino 1983*, Berlin 1984, 49-69; eadem, *Remarques sur les fondations urbaines de Narbonnaise et de Cisalpine au début de l'empire*, [in:] *Studi Lunensi e prospettive sull'Occidente romano. Atti del Convegno di Lerici*, [in:] QuadStLum X-XII, 1985-1987, 73-95; eadem, *Les étapes de l'aménagement monumental du forum: observations comparatives (Italie, Gaule Narbonnaise, Terraconaise)*, [in:] *La città in Italia Settecentrale in età romana. Atti del Convegno organizzato dal Dipartimento di Scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste e dall'École Française de Rome*, 1987, Roma 1990, 29-68; eadem, *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, Paris 1996, 207-231.

²⁰ R. Bedon, *Atlas de villes, bourgs, village de France au passé romain*, Paris 2001, 19; cf. G. Sena Chiesa, *Il modello romano in Cisalpina: un progetto di indagine archeologica*, [in:] G. Sena Chiesa (ed.), *Il modello romano in Cisalpina. Problemi di tecnologia, artigianato e arte, Flos Italiae. Documenti di archeologia della Cisalpina romana*, Firenze 2001, 9.

²¹ M. Cavalieri, *Autoritas Aedificiorum. Sperimentazioni urbanistiche...*, *op. cit.*

²² G. Grassigli, „Sintassi spaziale” nei fori della Cisalpina. Il ruolo della auria e della basilica, [in:] *Ocnus* II, 1994, 79-80.

²³ Terminu „ewolucja” tu i w dalszej części rozważań użyto w zastępstwie określenia „transformacja”: od prostych drzwi do kompleksu budowlanego, od nieokreślonego do określonego.

²⁴ J.B. Ward-Perkins, *From Republik to Empire...*, *op. cit.*, 5.

²⁵ Bibliografia na ten temat [in:] G. Grassigli, „Sintassi speciale” nei fori..., *op. cit.*, 94 i nowsza [in:] E. Lippolis, *Edilizia pubblica: fora e basiliche*, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all'età costantiniana*, Venezia 2000, 107-115, gdzie znajdują się najnowsze daty dotyczące zabudowy forum w miastach Emilii Romanii od II w. p.n.e. i później.

²⁶ C. Saletti, *Le basiliche romane dell'Italia settentrionale*, [in:] *Athenaeum*, fasc. speciale 1976, 122-144; S. Santoro Bianchi, *Urbanistica romana delle città d'altura in Emilia Romagna*, [in:] *Studi sulla città antica, Emilia Romagna*, 1983, 175-210; P. Gros, M. Torelli, *op. cit.*, *passim*; P. Gros, *Les étapes de l'aménagement...*, *op. cit.*, 29-68; J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture civiche dell'Emilia Romagna: Ariminum, Sassina, Mevaniola, Veleia, Bononia*, [in:] AAAd, XLII, Udine 1995, 273-311; G. Rosada, *Fori e basiliche nell'Italia settentrionale: note di topografia urbana*, [in:] AAAd XLII, 1995, 47-79; S. Maggi, *Le sistemazioni forensi nelle città della Cisalpina romana dalla tarda repubblica al principato augusteo (e oltre)*, [in:] Latomus 246, Bruxelles 1999, 11-175; E. Lippolis, *op. cit.*, 107-115.

²⁷ W głównej mierze miasta w *Regio VIII*, być może z powodu daty ich fundowania, mają często fora „spojone”, tzn. są zbudowane diachronicznie bez ewidentnego projektu urbanistycznego. Taki rozwój trwa od okresu augustejskiego.

²⁸ Ten sukces nie ma większego znaczenia do momentu, w którym — jak słusznie zaobserwował J. Ortalli (*Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 310-311) — nie da się porównać małych centrów, takich jak *Veleia*, Zuglio, do dużych miast, ufundowanych w okresie antycznym, o dużym zasięgu i zespole architektonicznym, jak np.: *Verona*, *Brixia*, *Bononia*, *Ariminum*, *Aquileia*. Również odmiennosc statutu administracyjnego poszczególnych miast w niektórych przypadkach wpłynęła na kształt centrów publicznych, np. w dwóch koloniach na prawie latyńskim: *Ariminum* i *Bononi*, ale nie tylko, które charakteryzowały się tym, że ich miejsca publiczne powstały i rozwinęły się bez żadnego jednorodnego projektu zagospodarowania; P. Gros, *op. cit.*, 34; P. Gros, *Les étapes de l'aménagement...*; P. Gros, M. Torelli, *op. cit.*, 47.

²⁹ G.A. Mansuelli, *Architettura e città...*, *op. cit.*, 182.

³⁰ Forum w Pompejach datowane jest na początek II w. p.n.e., a forum w *Herdoniae* na okres augustejski.

³¹ Datowanie pierwszego portyku, wykonanego z tufu z Nocery, otaczającego forum w Pompejach, prawdopodobnie zaplanowanego w tym samym okresie co plan *capitolium*, nie powinno przekraczać końca II w. p.n.e., w okresie sulliańskim (E. La Rocca, M.A. De Vos, *Pompei. Guide archeologiche Mondadori*, Milano 1994, 108-114). Konstrukcja zabudowy forum w *Herdoniae* została rozłożona na około półtora wieku, nawet jeśli planowanie sięga końca I w. p.n.e. na wcześniejszym obszarze publicznym; obecność portyku należącego do zabudowy forum tworzy element spójności placu (P. Sommella, *Italia antica. L'urbanistica romana*, Roma 1988, 104-105).

³² R. Martini, *Agorà et forum, in architecture of et urbanisme*. (Collection de l'Ecole Française de Rome) Roma 1987, 164-165.

³³ W przypadku Benevagienny bazylikę postawiono nie na boku forum, ale na granicy między dwiema strefami obszaru przeznaczonego na monumentalne budowle (E. Panero, *op. cit.*, 69).

³⁴ M. Marini Calvani, *Veleia. Guida alla visita della zona archeologica e dell'antiquarium*, Parma 1975, 9-65; *eadem*, *Lugagnano Val d'Arda. Veleia*, Parma 1984, 19-42; *eadem*, *Archeologia*, [in:] *Storia di Piacenza dalle origini all'anno mille I*, Piacenza 1990, 799-800; *eadem*, *Veleia*, [in:] *Emilia-Romagna I*, 1999, 48-54; *eadem*, *Veleia*, [in:] *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all'età costantiniana*, Venezia 2000, 540-546; S. Santoro Bianchi, *op. cit.*, 204-207; G. Grassigli, „Sintassi spaziale” nei fori..., *op. cit.*, 86; J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 290-299; S. Maggi, *op. cit.*, 20-21; E. Lippolis, *op. cit.*, 111-114.

³⁵ Forum w *Brixii*, zakładając, że pochodzi z końca I w. n.e., zostało przedstawione jako model placu podzielonego na trzy części. Dla Brescii zob.: A. Frova, *Tipologie e forme architettoniche degli edifici pubblici*, [in:] *Brescia Romana. Materiali per un museo II*, vol. I, Brescia 1979, 226; F. Rossi, *Il foro di Brescia: recenti ritrovamenti*, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 329; *eadem*, *La basilica forense di Brescia: nuovi dati sull'edificio e sulla storia del sito*, [in:] *eadem* (ed.), *Piazza Labus a Brescia e l'antica basilica*, Milano 1998, 17-45; B. Howes, D. Scarpella, *Lo scavo di Piazza Labus: area della basilica*, [in:] F. Rossi (ed.), *Carta archeologica della Lombardia. Brescia. La città*, Modena 1996, 103-107. Dla Werony: G. Cavalieri Manasse, *Verona*, [in:] *Il Veneto nell'età romana II. Note di urbanistica e di archeologia del territorio*, Verona 1987, 15-20; *eadem*, *Il foro di Verona: recenti indagini*, [in:] *La città nell'Italia Settentrionale in età romana, Atti del Convegno organizzato dal Dipartimento di Scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste e dall'École Française de Rome*, 1987, Roma-Trieste 1990, 579-616.

³⁶ J. Ortalli 1995, *op. cit.*, 293-297; cf. Marini Calvani, *Veleia. Guida alla visita...*, *op. cit.*, 62; S. De Maria, *Iscrizioni e monumenti nei fori della Cisalpina romana: Brixia, Aquileia, Veleia, Iulium Carnicum*, [in:] *MEFRA 100, I*, 1988, 55; E. Lippolis, *op. cit.*, 111-113.

³⁷ J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 290-299; S. Maggi, *op. cit.*, 69-74.

³⁸ J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 298.

³⁹ Takie jak np. Alesia, Amiens, Périgueux i Vannes.

⁴⁰ J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 299-307; J. Ortalli, *Bononia romana*, [in:] *Bologna I*, 1996, 25 et sq.; J. Ortalli, *Bologna città romana. Progetto e realtà urbana*, [in:] *AttiMemBologna XLVII*, 1996, 139 et sq.; J. Ortalli, *Il centro civico di Bologna romana e lo scavo archeologico dell'ex Sala Borsa*, [in:] C. Bottino (ed.), *Il Palazzo Comunale di Bologna. Storia*,

architettura e restauri, Bologna 1999, 19-33; J. Ortalli, *Bologna*, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna*, 439-449; E. Lippolis, *op. cit.*, 110-111.

⁴¹ P.L. Dall' Aglio, *Parma e il suo territorio in età romana*, Sala Baganza 1990, 39-54; M. Marini Calvani, *Parma nell' antichità. Dalla preistoria all' evo antico*, [in:] V. Banzola (ed.), *Parma. La città storica*, Parma 1978, 31-32; *eadem*, *Parma*, [in:] Emilia-Romagna, *op. cit.*, 170-177; *eadem*, *Parma*, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna...*, *op. cit.*, 109.

⁴² S. Santoro Bianchi, *op. cit.*, 193-207; J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 278-283; *eadem*, *Topografia di Sarsina romana: assetto urbanistico e sviluppo architettonico*, [in:] *Architettura e pianificazione urbana nell' Italia antica*, ATTA 6, 1997, 117 et sq.; *eadem*, *Sarsina*, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna...*, *op. cit.*, 557-559; E. Lippolis, *op. cit.*, 109-110.

⁴³ J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 283-290; E. Lippolis, *op. cit.*, 110; M.G. Maioli, *Mevaniola*, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna...*, *op. cit.*, 553.

⁴⁴ Bazyliki z okresu augustejskiego są bliższe modelowi witruwiańskiemu (Vitruv., 5, 1, 4-5) niż budowle w *Herdoniae, Rosellae*.

⁴⁵ M. Destro, *Testimonianze di architettura ionica romana a Bologna*, [in:] *Ocnus* 6, 1998, 47-58. Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w latach dwudziestych zeszłego stulecia została odnaleziona w Bolonii, pod dzisiejszą Sala Borsa di Bologna, imponująca baza żłobkowanej kolumny typu attycko-jońskiego wykonanej w kamieniu z Istrii. Znaleździło to umożliwiło identyfikację dużej budowli publicznej z okresu rzymskiego. Tę budowlę podczas prac wykopaliskowych prowadzonych przez J. Ortalliego w latach 1989-1994 rozpoznano jako należącą do koloni rzymskiej bazylikę cywilną, której zewnętrzna kolumnada składała się najprawdopodobniej z kolumn w stylu jońskim. Zachowały się z nich dwa kapitele: jeden w pobliżu Muzeum Archeologicznego, a drugi — ponownie użyty — w konstrukcji kościoła Santi Vitale ed Agricola, wewnątrz zespołu bazyliki S. Stefano. Wśród innych materiałów rzeźbiarskich pochodzących z *basilica bononiensis* były: kilka terakotowych antefiksów dekorujących *gorgoneion*, datowany na I w. p.n.e., seria portretów przedstawiających członków rodziny julijsko-klaudyjskiej i jeden fryz architektoniczny z końca II i początków III w. n.e. z płaskorzeźbą dwóch Erosów trzymających girlandę z kwiatów i owoców, podobnie jak w przypadku innych budowli pochodzących z forum w Akwilei i Ostii (J. Ortalli, *I Romani in Sala Borsa. La basilica civile di Bononia*, Bologna 2003, 6-31).

⁴⁶ M. Marini Calvani, *Parma*, [in:] EAA II, suppl. IV, 1971-1994, 256-257; P.L. Dall' Aglio, *Il disegno urbano di Parma*, [in:] F. Barocelli (ed.), *Una città e la storia. Parma attraverso i secoli. Il tempo antico*, Parma 2000, 94-96.

⁴⁷ M. Cavalieri, *La basilica civile nel de architectura di Vitruvio: prassi e codificazione in Italia e a Parma*, [in:] *Archivio Storico per le Province Parmensi* LIII, 2000-2002, 527-533.

⁴⁸ Wyrażenie bliskie badaczom angielskim i niemieckim, stosowane na określenie planu forum otoczonego portykami i oparte na przeciwstawieniu osiowym bazyliki do świątyni (M. Trunk, *Römische Tempel in den Rhein und westlichen Donauprovinzen*, Augst 1991, 104-110).

⁴⁹ J. Ortalli, *Complessi forensi e architetture...*, *op. cit.*, 302-304; J. Ortalli, *Bologna...*, *op. cit.*, 439-449; P.L. Dall' Aglio, *Parma e il suo territorio in età romana*, Sala Baganza 1990, 44-45; M. Marini Calvani, *Parma*, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna...*, *op. cit.*, 397.

⁵⁰ M.P. Moro, *Iulium Carnicum* (Zuglio), Roma 1956, 56-57; L. Bertacchi, *Il foro romano di Zuglio*, [in:] *AquilNost*, XXX, 1959, 51; M. Mirabella Roberti, *Iulium Carnicum centro romano e alpino*, [in:] *AAAd IX*, 1976, 97-98; J.Ch. Balty, *Curia ordinis...*, *op. cit.*, 134-135; G. Rosada, *La cosiddetta „basilica” forense di Iulium Carnicum. Una nota per una rilettura*, [in:] B.M. Scarfi (ed.), *Studi di archeologia della X Regio in ricordo di Michele Tombolani*, Roma 1994, 399 et sq.; P. Gros *L'architecture romaine...*, *op. cit.*, 249; *Iulium Carnicum. La città romana e il suo territorio nel percorso espositivo*, F. Oriolo, S. Vitri (eds.), Udine 1997, 37-50.

⁵¹ Kilka wątpliwości dotyczących identyfikacji bazyliki w Zuglio wyjaśnił C. Saletti (*Le basiliche romane...*, *op. cit.*, 125-126).

⁵² Interesujące porównania dotyczą pierwszej fazy istnienia bazyliki w *Glanum*, datowanej na ok. 30-20 r. p.n.e., i dwunawowej bazyliki w *Conimbriga* (Portugalia) z okresu augustejskiego, gdzie

budowla była przedmiotem stopniowej interwencji architektonicznej w okresie flawijskim (podtrzymując jej pierwotny kształt z dwiema nawami); A. Roth Congès, *Nouvelles fouilles à Glanum*, [in:] JRA 5, 1992, 39-55; G. Rosada, *La cosiddetta „basilica”...*, *op. cit.*, 399-400; *eadem*, *Fori e basiliche...*, *op. cit.*, 61-62; P. Gros, *L'architecture romaine...*, *op. cit.*, 249; X. Duprè, I Raventòs, *Il foro nelle province iberiche*, [in:] *Hispania Romana. Da terra di conquista a provincia dell'impero*, Roma 1997, 157-158; S. Rinaldi Tufi, *Archeologia delle province romane*, Roma 2000, 51.

⁵³ Rozpoznanie przez P. Grossa w ewolucji typologii bazylikalnej fazy przejścia od dwóch do trzech naw spowodowało, że badacz nazywa budowlę z podwójną nawą bazyliką z portykiem („*a portico*”), tj. budowlą, której fasada kontynuuje na krótszym boku forum linię portyków bocznych, bez granic konstrukcyjnych i architektonicznych (P. Gros, *Les etapes l'aménagement...*, *op. cit.*, 47-49; G. Rosada, *Fori e basiliche...*, *op. cit.*, 61).

⁵⁴ M. Mirabella Roberti, *Iulium Carnicum centro...*, *op. cit.*, 98.

⁵⁵ M. Tirelli 1987, Oderzo, [in:] *Il Veneto nell'età romana II. Note di urbanistica e di archeologia del territorio*, Verona 1987, 365; *eadem* 1995, *Il foro di Oderzo*, [in:] AAAd XLII, 1995, 223-224.

⁵⁶ M. Cavalieri, *La decorazione scultorea ed architettonica nelle basiliche forensi in Italia. Tesi di Laurea in Archeologia e Storia dell'Arte greca e romana. Università degli Studi di Parma* 1996, 221-236.

⁵⁷ G. Cavalieri Manasse Verona..., *op. cit.*, 45-46; G. Cavalieri Manasse, *Nuove indagini nell'area del foro di Verona (scavi 1989 — 1994)*, [in:] AAAd XLII, 1995, 244-245, n. 22.

⁵⁸ J.Ch. Balty, *Curia ordinis...*, *op. cit.*, 373-378.

⁵⁹ Według P. Grossa, bazylikę w Akwilei, z powodu dekoracji architektonicznej, datuje się na okres seweriański, jednak w pierwszej swojej wersji mogła pochodzić z okresu julijsko-klaudyjskiego; mało prawdopodobne jest, by jej krótsze boki zakończone były dwiema absydami (P. Gros *L'architecture romaine...*, *op. cit.*, 257). Konkluzje mogą być następujące: odkrycie konstrukcji istniejących wcześniej pod bazyliką z okresu seweriańskiego sugeruje, że już w okresie późnorepublikańskim forum na przecięciu *cardo* i *decumanus maximus* konieczne było zastosowanie drenażu, a więc teren nie nadawał się zbyt do zasiedlenia.

⁶⁰ R. Meneghini, *Roma — Ricerche nel Foro di Traiano — Basilica Ulpia: un esempio di sopravvivenza di strutture antiche in età medievale*, [in:] *Archeologia Medievale* 16, 1989, 541 et sq.; *eadem*, Nuovi dati sulle biblioteche e il „Templum Divi Traiani” nel Foro di Traiano, [in:] BA 19-21, 1993, 13-21; *eadem*, *Foro di Traiano — Scoperte nell'area attigua al Foro di Augusto*, [in:] *Archeologia Laziale* 11, 1993, 45-52; J.E. Packer, *The Forum of Trajan in Rome: a Study of the Monuments I-II*, Berkeley 1997, *passim*.

⁶¹ Istnieje również inny ważny powód, by porównać ze sobą bazylikę Ulpia w Rzymie z bazyliką w Akwilei, tj. dekoracja rzeźbiarska attyki w *porticus forensis* i w samej bazylice; wyrzeźbione reliefy przedstawiają głowę Jowisza Amona na przemian z głową Meduzy (L. Bertacchi 1995, *Il foro e la basilica forense di Aquileia*, [in:] AAAd XLII, 1995, 147).

⁶² Hipotezę wysunięto na podstawie wykopalisk przeprowadzonych przez Marliano i Pirro Ligorio w XVI w. (R. Meneghini 1996, *Templum Divi Traiani*, [in:] BCom 97, 1996, 47-88; *eadem*, *L'architettura del Foro di Traiano attraverso i ritrovamenti archeologici più recenti*, [in:] RM 105, 1998, 129 et sq.).

⁶³ Przypuszczano, że budowla ta była przejściem lub korytarzem między Forum Augusta i Forum Trajana. Jednak pogłębiona analiza wykazała, że było to pomieszczenie zakryte przez zawalone sklepienie; dekoracja architektoniczna, konstrukcja podłóg, kolumny z kolorowego marmuru nie tworzyłyby tu złudzenia konstrukcji, w którym raczej trudno rozpoznać świątynię boskiego Trajana, znaną dobrze ze źródeł numizmatycznych (M. Pensa, *L'architettura traiana attraverso le emissioni monetali coeve*, [in:] Atti del Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana 2, 1969-1970, 265-274) i historyograficznych (*H.A.* 19, 9), zarówno ze względu na charakterystykę architektoniczną, jak i odnalezioną najnowszą inskrypcję z tytułurą Trajana jeszcze za jego życia (R. Meneghini, *Lo scavo del Foro di Traiano*, [in:] AIAC News 23-24, 2000, 4-7).

⁶⁴ Znając dokładnie tylko jedną fazę zabudowy forum w Akwilei, datowaną na koniec II w. n.e. i okres seweriański, nie wiadomo, jaką funkcję spełniały wcześniejsze budowle rozpoznane pod bazyliką i jaki miały wpływ na plan urbanistyczny całego zespołu forum.

⁶⁵ Fazy zabudowy forum z okresu poprzedzającego Cesarstwo odkryto także w Bolonii, Sarsinie i Brescii, ale użytkowanie tych placów uczyniło mniej zrozumiałymi dane archeologiczne. Inaczej było w Luni, gdzie przeniesienie w średniowieczu centrum miejskiego w inne miejsce ocaliło liczne fragmenty centrum antycznego.

⁶⁶ A. Frova, *Interventi*, in *Studi Lunensi e prospettive sull' Occidente romano. Atti del convegno di Lerici 1985*, [in:] QuadStLun X-XII, 1985-1987, 199-206; M.P. Rossignani, *Gli edifici pubblici nell' area del foro di Luni*, in *Studi Lunensi e prospettive sull'Occidente romano. Atti del convegno di Lerici 1985*, [in:] QuadStLun X-XII, 1985-1987, 123-144; P. Gros, M. Torelli; *op. cit.*, 215.

⁶⁷ Sytuacja pozostaje dwuznaczna, gdyż nie wyklucza się obecności dwóch współczesnych sobie bazylik na jednym forum o niezbyt dużych wymiarach; inną identyfikację budynku bazyliki, zaproponowaną przez Bałty'ego, rozpoznano w konstrukcji frontalnej *capitolium* na południowym boku placu (J.Ch. Bałty, *Curia ordinis...*, *op. cit.*, 321-326; G. Grassigli, *Curia e basilica nell'evoluzione dei fori dell' Italia settentrionale*, [in:] *La ciudad en el mundo romano II. Actes du Congrès International d' Arqueologia Clasica*, 1993, Tarragona 1994, 182.

⁶⁸ G.A. Mansueli, *Urbanistika e architettura della Cisalpina romano fino al III sec. e.n.*, [in:] Latomus 111, Bruxelles 1971, 90-91.

⁶⁹ Po ustaleniu chronologii można zauważyć pewne podobieństwo typologiczne w bazylice w *Veleia* (A. Grenier, *Manuel d' archéologie gallo-romaine*, vol. III, Paris 1958, 383; C. Saletti, *op. cit.*, 134).

⁷⁰ G. Cavalieri Manesse, G. Massarri, M.P. Rassignani, *Piemonte Valle d' Aosta, Liguria, Lombardia. Guide archeologiche Laterza*, Roma-Bari 1982, 33.

⁷¹ Przykładami są Vannes, Amiens e Périgueux.

⁷² E. Panero, *op. cit.*, 69.

⁷³ R. Mollo Mezzena, *Augusta Praetoria (Aosta): il complesso*, [in:] AAAd XLII, 1955, 419-424.

⁷⁴ Przykłady w Aix-en-Provence, Narbonne, Arles e Nîmes. Bibliografia [in:] P. Gros *L'architecture romaine...*, *op. cit.*, 232-234, 259-260.

⁷⁵ Nie wyjaśniono jeszcze, czy była to świątynia z trzyczęściową cellą, czy dwie ustawione blisko siebie budowle świątynne (Mollo Mezzena, *Augusta Praetoria (Aosta)...*, *op. cit.*, 417; E. Panero, *op. cit.*, 160-164).

⁷⁶ Istnieją inne przykłady forów w prowincjach, zwłaszcza w Galiach, wznoszących się na kryptoportyku, którego rola wynikała z konieczności niwelacji terenu; jako rozwiązanie w koncepcji architektoniczno-urbanistycznej częściej stosowane w centrum Italii i w Lacjum w okresie późno-republikańskim (R.A. Staccioli, *Sulla destinazione e l' uso dei criptoportici*, [in:] *Les cryptoportiques dans l'architecture romaine. Actes du colloque de Rome, 19-23 avril 1972*. (Collection de l' École Française de Rome), Rome 1973, 57-66; E. Will, *Les cryptoportiques de forum de la Gaule*, [in:] *Les cryptoportiques dans l'architecture romaine. Actes du colloque de Rome, 19-23 avril 1972*. (Collection de l' École Française de Rome, Rome 1973, 325-341).

⁷⁷ R. Mollo Mezzena, *Augusta Praetoria. Aggiornamento sulle conoscenze archeologiche della città e del suo territorio*, [in:] *Atti del Congresso sul Bimillenario della città di Aosta, Bordighera-Aosta 1982*, 205-206; *eadem*, *Augusta Praetoria (Aosta)...*, *op. cit.*, 419-420.

⁷⁸ Podobne konstrukcje znajdują się między Lacjum i Kampanią we Włoszech, w Dalmacji (Iader), w Portugalii (Conimbriga i *Aeminum*) i przede wszystkim w Galii (Arles, Bavay, Narbonne, Reims i Lionie) oraz Szwajcarii (Augst).

⁷⁹ M. Mirabella Roberti, *Il foro di Pola...*, *op. cit.*, 113-114.

⁸⁰ J.Ch. Bałty, *Basilique et curie du forum de Glanum...*, *op. cit.*, 288-290.

⁸¹ J. Lauffray, *La Tour de Vésone à Périgueux*, [in:] Gallia, suppl. 49, 1990, 17-26; P. Valette, V. Guichard, *Le forum gallo-romain de Feurs (Loire)*, [in:] Gallia 48, 1991, 109-164; P.M. Duval, *De Lutèce oppidum à Paris capitale de la France*, Paris 1993, 138-142; R. May, *Lugdunum Convenarum, Saint-Bertrand-de-Comminges*, Lyon 1996, 31-45.

⁸² Rozwój architektoniczny od utworzenia prowincji *Gallia Transalpina* do końca II w. p.n.e. i początków okresu augustejskiego zostanie omówiony dalej.

⁸³ P. Gros, *Remarques sur les fondations...*, *op. cit.*, 74; P. Gros *L'architecture romaine...* 6, *op. cit.*, 207; X. Duprè, I. Reventòs, *op. cit.*, 156-160.

⁸⁴ J. Russel, *The Origin and Development of Republican Forums*, [in:] Phoenix 22, 1968, 305-336; H. Cüppers, *Das römische Forum der Colonia Augusta Treverorum*, Festschrift 100 Jahren Rheinisches Landesmuseum Trier (Trierer Grabungen und Forschungen, XIV), Mainz 1969, 252-262; R. Martin, *Agora et Forum...*, *op. cit.*, 903-933; M. Todd, *Roman urban Topography in Britain and the western Empire*, C.B.A. Research Report 59, London 1985, 55-66.

⁸⁵ J.B. Ward-Perkins, *From Republik to Empire...*, *op. cit.*, 8-10.

⁸⁶ R. Bedon, *op. cit.*, 290.

⁸⁷ J.Ch. Balty, *Basilique et curie du forum de Glanum...*, *op. cit.*, 287-290.

⁸⁸ Takie samo zjawisko występuje w Noviodunum (Nyon).

⁸⁹ Rozwiązanie przestrzenne zastosowane w Ruscino, polegające na przeniesieniu funkcji nawy bocznej na przyległe ramię portyku, zastosowano także w innych bazylikach w Italii: w Luni i Oderzo (A. Frova, *Luni. Introduzione. Archeologia in Liguria II. Scavi e scoperte 1976-1981*, Genova 1985, 16-17; G. Massari, M.P. Rossignani, *Basilica romana*, Archeologia [in:] Liguria II. Scavi e scoperte 1976-81, Genova 1985, 23-25; G. Barraol, R. Marichal, *Le forum de Ruscino. Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid 1987, 48-49.

⁹⁰ Przypisuje się to patronatowi C. i L. Cezara (P. Gros, *Les étapes de l'aménagement...*, *op. cit.*, 59, n. 100).

⁹¹ Chronologia ustanowiona dla Ruscino przypada na ostatnią dekadę I w. p.n.e. i pierwszą dekadę I w. n.e., podczas gdy zespół w Veleia datowany jest na pierwszą dekadę I w. n.e. (M. Marini Calvani, *Veleia. Guida alla visita...*, *op. cit.*, 10; G. Barraol, A. Nickels, *Le forum et le centre monumentel de Ruscino*, [in:] RANarb, suppl. 7, 1980, 62; G. Barraol, R. Marichal, *op. cit.*, 54; M. Tirelli, *Gli itinerari archeologici di Oderzo*, Padova 1992, 12; J. Ortalli, *Complessi forensi e architettura...*, *op. cit.*, 290).

⁹² Podobne zagospodarowanie obszaru urbanistycznego w I w. n.e. rozpoznano w Regium Lepidum (E. Lippolis, *op. cit.*, 415-417).

⁹³ Wskazuje na to dekoracja architektoniczna fryzu akantowego z maskami Jowisza Amona. W tym przypadku nie sprostano problemowi zrozumieniu licznych tendencji występujących w modelach zespołów forum — bazylika w Galiach. Dekoracja architektoniczna Forum Augusta w Rzymie przedstawiana była w ośrodkach prowincjonalnych: w Vienna, Nyon, Arles, Méridy; przyjęto ikonografię Jowisza Amona i Meduzy, a także grona akantu, które dekorowały elementy tych forów, przekształcając forum rzymskie, ale i odnosząc się do niego, w duchu rywalizacji ze stolicą typowej dla miast prowincjonalnych; P. Gros, *Les étapes l'aménagement...*, *op. cit.*, 57-58; W. Trillmich, *Il modello della metropoli*, [in:] *Hispania Romana. Da terra di conquista a provincia dell'impero*, Roma 1997, 131-40.

⁹⁴ J.B. Ward-Perkins, *From Republik to Empire...*, *op. cit.*, 5-11.

⁹⁵ Marini Calvani, *Veleia. Guida alla visita...*, *op. cit.*, 10; eadem, *Veleia...*, [in:] eadem, *Aemilia...*, *op. cit.*, 540-546; R. Guild, J. Guyon, L. Rivet, *Les origines du baptistère de la cathédrale Saint-Sauveur, étude de topographie aixoise*, [in:] RANarb XVI, 1983, 179-180, J. Ortalli, *Complessi forensi e architettura...*, *op. cit.*, 290.

⁹⁶ R. Chevallier ma wątpliwości co do datowania, uważając je za zbyt późne (R. Bedon, R. Chevallier, P. Pinon, *Architècture et urbanisme en Gaule romaine*, I-II, Paris 1988, 207).

⁹⁷ Datowanie oparte jest na podstawie znalezisk ceramiki odnalezionej w poszczególnych warstwach stratygraficznych.

⁹⁸ H. A. 12, 1-2; Kasjusz Dion 49, 10, 3.

⁹⁹ W tym przypadku chodzi raczej o konstrukcje o charakterze nagrobnym lub sakralnym (P. Gros, *L'Augusteum de Nîmes*, [in:] RANarb XVII, 1984, 125-134).

¹⁰⁰ Wprawdzie Lozanna, począwszy od drugiej połowy I w. n.e., będzie znajdować się na terytorium *Germania Superior*, jednak kulturowo pozostanie w celtyckim środowisku etnicznym, pozbawiona charakteru militarnego, który był typowy dla wielu ośrodków w prowincjach germańskich.

¹⁰¹ P. Broise, *op. cit.*, 602-629.

¹⁰² G. Kaenel, M. Klausener, S. Fehlmann, *Nouvelles recherches sur le vicus gallo-romain de Lousanna (Vidy/Lausanne)*, [in:] *CahArchRomande XVIII*, 1980, 45.

¹⁰³ P. Broise, *op. cit.*, 617.

¹⁰⁴ Ze względu na różnicę statusu prawnego między *vici* na terytorium dzisiejszej Szwajcarii a koloniami rzymskimi w Nyon lub forami we Friulii można stwierdzić, że nie istnieje jakikolwiek ewidentny związek między nimi; *infra*.

¹⁰⁵ P. Gros, *L'architecture romaine...*, *op. cit.*, 225.

¹⁰⁶ Datowanie bazyliki na Sycylii jest raczej kontrowersyjne, ujęte w ramy chronologiczne: I w. p.n.e.-IV w. n.e. (G. Buzzi, A. Giuliano, *Magnagrecia e Sicilia. Guida archeologica Mondadori*, Milano 1995, 183; M. Guido, *Guida archeologica della Sicilia*, Palermo 2000, 35-36).

¹⁰⁷ Fora z Emilii Romanii jeszcze w I w. n.e. nie były podzielone na trzy części.

¹⁰⁸ P. Gros, *Remarques sur les fondations...*, *op. cit.*, 76-77; *eadem*, *Les etapes de l'aménagement...*, *op. cit.*, 30-31.

¹⁰⁹ W *Aquitania* myśli się o stanowisku *Lugdunum Convenarum* (R. May, *op. cit.*, 31 et sq).

¹¹⁰ Ch. Goudineau, *Les villes de la paix romaine. Histoire de la France urbaine*, I, Paris 1980, 279.

¹¹¹ E. Saviono, *op. cit.*, 27.

¹¹² Opinie na temat Cesarstwa znajdują się w dziele Greka z Azji Mniejszej Eliusza Arystydesa (Arystydes 26, *passim*) lub w komentarzach krytycznych Józefa Flawiusza (Ios. *Bell. Iud.* 2, 345-402) i Tacyta (Tact., Agr. 30).

¹¹³ Verg. *Aen.* 6, 851-853: „tu regere imperio populos, Romane, memento/haec tibi erunt artes pacique imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos”.

¹¹⁴ Rozprzestrzenianie, dla którego w większości brakuje świadectw wskazujących na chęć narzucenia kultury rzymskiej w środowisku prowincjonalnym (D.B. Saddington, *The Parameters of Romanization*, [in:] V.A. Maxfield, M.J. Dobson (eds.), *Exeter Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress*, Exeter 1991, 413-418).

¹¹⁵ M. Bénabou, *Les Romanis ont — ils conquis l'Afrique?* [in:] *AnnEconSocCiv*, 1978, 83-88.

¹¹⁶ Tac. Agr. 21: „Sequens hiems [79-80 r. n.e.] saluberrimis consiliis adsumpta. Namque ut homines [Brytanowie] dispersi ac rudes eoque in bella faciles quieti et otio per voluptates adsuescerent, hortari [Agrikola] privatim, adiuuare publice, ut templa fora domos exstruerent, laudando promptos, castigando segnes: ita honoris aemulatio pro necessitate erat. Iam vero principum filios liberalibus artibus erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modo linguam Romanam adnuebant, eloquentiam concupiscerent. Inde etiam habitus nostri honor et frequens toga: paulatimque discessum ad delenimenta vitiorum, porticus et balinea et conviviorum elegantiam. Idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset”.

¹¹⁷ Cass. Dio 56, 18 (zrelacjonowane w 9 r. n.e.): „ἐν γὰρ τῷ αὐτῷ ἐκείνῳ χρόνῳ καὶ ἐν τῇ Κελτικῇ τὰδε συνηχέθη. εἰχὼν τινα οἱ Ῥωμαῖοι αὐτῆς, οὐκ ἄθροα ἀλλ' ὥς που καὶ ἔτυχε χειρωθέντα, διὸ οὐδὲ ἐς ἱστορίας μνήμην ἀφίκεται· καὶ στρατιωταὶ τε αὐτῶν ἔχει ἐχειμάζων καὶ πόλεις συνερκίζοντο. ἐς τε τὸν κόσμον σφῶν οἱ βάρβαροι μετερρυθμίζοντο καὶ ἀγορὰς ἐνόμιζον συνόδους τε εἰρηνικὰς ἐποιοῦντο. οὐ μέντοι καὶ τῶν πατριῶν ἡθῶν τῶν τε συμφύτων τρόπων καὶ τῆς αὐτονομίου διαίτης τῆς ἐκ τῶν ὀπλῶν ἐξουσίας ἐκλελησμένοι ἦσαν. καὶ διὰ τοῦτο, τείως μὲν κατὰ βραχὺ καὶ ὁδῶν τι μετὰ φυλακῆς μετεμάνθανον αὐτά. οὔτε ἐβαρύνοντο τῇ τοῦ βίου μεταβολῇ καὶ ἐλάνθανόν σφας ἀλλοιοῦμενοι.”

Tekst odnosi się do procesów romanizacji Germanów przed bitwą w Lesie Teutoburskim.

¹¹⁸ E. Saviono, *op. cit.*, 29-30.

¹¹⁹ M. Bénabou, *op. cit.*, 87 (autor określa tę koncepcję w różny sposób, jako „*romanisation spontanée*”, „*romanisation consciente*”, „*romanisation sélective*”).

¹²⁰ P. Brunt, *op. cit.*, 267-281; M. Torelli, *La Galla transpodona, laboratorio della romanizzazione*, [in:] *Tesori della Postumia. Archeologia e storia intorno a una grande strada romana alle radici dell' Europa.*, Milano 1998, 29-30.

¹²¹ E. Saviono, *op. cit.*, 131.

¹²² M. Millet, *Romanization: historical issues and archaeological interpretation*, [in:] Th. Blagg, M. Millet (eds.), *The early Roman Empire in West*, Oxford 1990, 35-41.

¹²³ Mam na myśli inne przykłady forum: *Forum Segusiavorum* (Feurs) w *Lugdunensis*, *Octoduru* (Martigny) w *Germania Superior*, a także *vici*: *Alesia* w *Lugdunensis*, *Excisum* (Eysses) w *Aquitania* i *Losanna* w *Germania Superior* (M. Cavalieri, *Auctoritas Aedificiorum. Sperimentazioni urbanistiche...*, *op. cit., passim*).

¹²⁴ G. Gullini, *L'architettura e l'urbanistica*, [in:] *Princeps Urbium. Cultura e vita sociale dell' Italia romana*, Milano 1991, 421.

¹²⁵ G. Grassigli, *Curia e basilica nell'evoluzione ...*, *op. cit.*, 183.

¹²⁶ Z wyjątkiem *Veleia* i *Benevagienna*, miejsca na planie prostokąta zamkniętego na jednym boku bazyliką.

Bibliografia

Aurigemma S., *Velleia*, Roma 1960.

Balty J.Ch., *Basilique et curie du forum de Glanum: note sur le centre monumental de la ville augustéenne*, *Latomus* XXI, 1962, 279-319.

Balty J.Ch., *Curia ordinis Recherches d' architecture et d' urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*, Bruxelles 1991.

Balty J.Ch., *Le centre civique des villes romaines et ses espaces politiques et administratifs*, [in:] *La ciudad en el mundo romano I. Actes du Congrès Internacional d' Arqueologia Clasica*, 1993, Tarragona, 1993, 91-100.

Barrauol G., Maricha R., *Le forum de Ruscino, Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid, 1987, 45-54.

Barrauol G., Nickels A., *Le forum et le centre monumenti de Ruscino*, [in:] *RANarb*, suppl. 7, 1980, 41-66.

Bedon R., Chevallier R., Pinon P., *Architecture et urbanisme en Gaule romaine, I-II*, Paris 1988.

Bedon R., *Atlas des villes, bourgs, village de France au passé romain*, Paris 2001.

Bénabou M., *Les Romains ont — ils conquis l' Afrique?*, [in:] *AnnEconSocCiv*, 1978, 83-88.

Bertacchi L., *Il foro romano di Zuglio*, [in:] *AquilNost*, XXX, 1959, 50-60.

Bertacchi L., *L'individuazione della basilica forense di Aquileia*, [in:] *AquilNost* LI, 1980, 9-18.

Bertacchi L., *Il foro romano di Aquileia. Gli studi, gli interventi e le principali scoperte fino al marzo 1989*, in: *AquilNost* LX, 1989, 53-112.

Bertacchi L., *Il foro e la basilica forense di Aquileia*, [in:] *AAAd* XLII, 1995, 141-149.

Broise P., *L'urbanisme vicinal aux confins de la Viennoise et de la Séquanais*, [in:] *ANRW* II, 5. 2, 1976, 602-629.

Brunt P., *The Romanization of the local ruling classes in the Roman Empire*, [in:] P. Brunt (ed.), *Roman Imperial Themes*, Oxford 1990, 288-323.

Buzzi G., Giuliano A., *Magnagrecia e Sicilia. Guide archeologiche Mondadori*, Milano 1995, 182-183.

Casteels E., *La basilique d' Ortona*, [in:] *Ortona V. Rapports et Études*, Bruxelles-Rome 1976, 33-61.

Cavalieri M., *La decorazione scultorea ed architettonica nelle basiliche forensi in Italia. Tesi di Laurea in Archeologia e Storia dell'Arte greca e romana*, Università degli Studi di Parma 1996, 221-236.

Cavalieri M., *La basilica civile nel de Architectura di Vitruvio prassi e codificazione in Italia e a Parma*, [in:] *Archivio Storico per le Province Parmensi* LIII, 2001-2002, 517-533.

- Cavalieri M., *Auctoritas Aedificiorum. Sperimentazioni urbanistiche nei complessi forum-basilica delle Tres Galliae et Narbonensis durante i primi tre secoli dell' impero*, Parma 2002.
- Cavalieri Manasse G., Massari G., Rossignani M.P., *Piemonte, Valle d' Aosta, Liguria, Lombardia. Guide archeologiche Laterza*, Roma-Bari 1982.
- Cavalieri Manasse G., Verona, [in:] *Il Veneto nell' età romana II. Note di urbanistica e di archeologia del territorio*, Verona 1987, 15-28.
- Cavalieri Manasse G., *Il foro di Verona: recenti indagini*, [in:] *La città nell' Italia Settentrionale in età romana*, Atti del Convegno organizzato dal Dipartimento di Scienze dell'Antichità dell' Università di Trieste e dall' École Française de Rome, 1987, Roma-Trieste 1990, 579-616.
- Cavalieri Manasse G., *Nuove indagini nell' area del foro di Verona (scavi 1989-1994)*, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 241-266.
- Cavalieri Manasse G., Verona (I secolo a.C.-I secolo d.C.), [in:] *Tesori della Postumia. Archeologia e storia intorno a una grande strada romana alle radici dell'Europa*, Milano 1998, 444-451.
- Chevallier R., *La romanisation de la Celtique du Pô. Essai d' histoire provinciale*, Roma 1983.
- Criniti N., *La civiltà romana nella Padania antica*, [in:] N. Criniti (ed.), „*Lege nunc, viator...*”. Vita e morte nei carmina Latina epigraphica della Padania centrale, Parma 1996, 173-194.
- Cüppers H., *Das römische Forum der Colonia Augusta Treverorum*, Festschrift 100 Jahren Rheinisches Landesmuseum Trier (Trierer Grabungen und Forschungen, XIV), Mainz 1969, 211-262.
- Dall' Aglio P.L., *Parma e il suo territorio in età romana*, Sala Baganza 1990.
- Dall' Aglio P.L., *Il disegno urbano di Parma*, [in:] F. Barocelli (ed.), *Una città e la storia. Parma attraverso i secoli. Il tempo antico*, Parma 2000, 89-117.
- De Maria S., *Iscrizioni e monumenti nei fori della Cisalpina romana: Brixia, Aquileia, Veleia, Iulium Carnicum*, [in:] *MEFRA 100*, I, 1988, 27-62.
- Desideri P., *La romanizzazione dell'Impero*, [in:] A. Schiavone (ed.), *Storia di Roma II/2*, Torino 1991, 577-626.
- Destro M., *Testimonianze di architettura ionica romana a Bologna*, [in:] *Ocnus 6*, 1998, 47-58.
- Duprè X., Raventòs I., *Il foro nelle province ispaniche*, [in:] *Hispania Romana. Da terra di conquista a provincia dell' impero*, Roma 1997, 156-160.
- Duval P.M., *De Lutèce oppidum à Paris capitale de la France*, Paris 1993.
- Etienne R., *À propos de quelques basiliques de Gaule et de la péninsule ibérique*, [in:] *Studi Lunensi e prospettive sull' Occidente romano. Atti del convegno di Lerici 1985*, [in:] *QuadStLun X-XII*, 1985-1987, 37-40.
- Euzennat M., *Principia militares et forums civils*, [in:] *La ciudad en el mundo romano I. Actes du Congrès Internacional d'Arqueologia Clasica*, 1993, Tarragona 1994, 197-203.
- Foraboschi D., *Lineamenti di storia della Cisalpina romana. Antropologia di una conquista*, Roma 1992.
- Frova A., *Tipologie e forme architettoniche degli edifici pubblici*, [in:] *Brescia Romana. Materiali per un museo II*, vol. I, Brescia 1979, 212-231.
- Frova A., *Luni. Introduzione, Archeologia in Liguria II. Scavi e scoperte 1976-1981*, Genova 1985, 14-21.
- Frova A., *Interventi*, in *Studi Lunensi e prospettive sull' Occidente romano. Atti del convegno di Lerici 1985*, [in:] *QuadStLun X-XII*, 1985-1987, 199-206.
- Galsterer H., *Aspetti della romanizzazione nella Cisalpina*, [in:] *AAAd XXXVII*, 1991, 165-183.
- Goudineau Ch., *Les fouilles de la Maison au Dauphin. Recherches sur la romanisation de Vaison-la-Romaine*, [in:] *Gallia suppl. 37*, 1979.
- Goudineau Ch., *Les villes de la paix romaine. Histoire de la France urbaine I*, Paris 1980.
- Grassigli G., „*Sintassi spaziale*” nei fori della Cisalpina. *Il ruolo della curia e della basilica*, [in:] *Ocnus II*, 1994, 79-96.

- Grassigli G., Curia e basilica nell'evoluzione dei fori dell' Italia settentrionale, [in:] *La ciudad en el mundo romano II. Actes du Congrès International d' Arqueologia Clasica*, 1993, Tarragona 1994, 182-184.
- Grenier A., Manuel d' archéologie gallo-romaine, vol. III, Paris 1958.
- Gros P., La basilique du forum selon Vitruve: la norme et l' expérimentation, in *Bauplanung und Bautheorie der Antike. Atti del Convegno di Berlino 1983*, Berlin 1984, 49-69.
- Gros P., L' Augusteum de Nimes, [in:] *RANarb XVII*, 1984, 123-134.
- Gros P., Remarques sur les fondations urbaines de Narbonnaise et de Cisalpine au début de l' empire, [in:] *Studi Lunensi e prospettive sull' Occidente romano. Atti del convegno di Lerici 1985*, [in:] *QuadStLun X-XII*, 1985-1987, 73-95.
- Gros P., Les étapes de l'aménagement monumental du forum: observations comparatives (Italie, Gaule Narbonnaise, Terraconaise), [in:] *La citt  in Italia Settentrionale in et  romana*, Atti del Convegno organizzato dal Dipartimento di Scienze dell'Antichit  dell' Universit  di Trieste e dall'  cole Française de Rome, 1987, Trieste-Roma 1990, 29-68.
- Gros P., Basilica, [in:] *EAA I*, suppl. 1971-1994, 612-616.
- Gros P., L' architecture romaine du début du III siècle av. J.- C.   la fin du Haut-Empire, Paris 1996.
- Gros P., Torelli M., Storia dell'urbanistica. Il mondo romano, Roma-Bari.
- Guido M., Guida archeologica della Sicilia, Palermo 2000, 32-37.
- Guild R., Guyon J., Rivet L., Les origines du baptist re de la cath drale Saint-Sauveur,  tude de topographie aixoise, [in:] *RANarb XVI*, 1983, 171-232.
- Gullini G., L' architettura e l' urbanistica, [in:] *Princeps Urbium. Cultura e vita sociale dell' Italia romana*, Milano 1991, 419-735.
- Howes B., Scarpella D., Lo scavo di Piazza Labus: area della basilica, [in:] F. Rossi (ed.), *Carta archeologica della Lombardia. Brescia. La citt , Modena 1996*, 103-107.
- Kaenel G., Klausener M., Fehlmann S., Nouvelles recherches sur le vicus gallo-romain de Lousanna (Vidy/Lausanne), [in:] *CahArchRomande XVIII*, 1980, 12-47.
- Iulium Carnicum, La citt  romana e il suo territorio nel percorso espositivo, F. Oriolo, S. Vitri (eds.), Udine 1997.
- La Rocca E., De Vos M.A., Pompei. Guide archeologiche Mondadori, Milano 1994.
- Lauffray J., La Tour de V sone   Périgueux, [in:] *Gallia*, suppl. 49, 1990, 17-26.
- Lippolis E., Edilizia pubblica: fora e basiliche, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all' et  costantiniana*, Venezia 2000, 107-115.
- Maggi S., Le sistemazioni forensi nelle citt  della Cisalpina romana dalla tarda repubblica al principato augusteo (e oltre), [in:] *Latomus* 246, Bruxelles 1999.
- Maioli M.G., Mevaniola, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all' et  costantiniana*, Venezia 2000, 553-555.
- Mangani E., Rebecchi F., Strazzulla M.J., Emilia, Venezie. Guide archeologiche Laterza, Roma-Bari 1981, 113-119.
- Mansuelli G.A., Architettura e citt . Problemi del mondo classico, Bologna 1970.
- Mansuelli G.A., Urbanistica e architettura della Cisalpina romana fino al III sec. e.n., [in:] *Latomus* 111, Bruxelles 1970.
- Mansuelli G.A., Roma e il mondo romano. Dalla media repubblica al primo impero (II sec. a.C.- I sec. d.C.) I, [in:] *Storia universale dell'arte*, Torino 1981, 130-131.
- Marini Calvani M., Veleia. Guida alla visita della zona archeologica e dell' antiquarium, Parma 1975.
- Marini Calvani M., Parma nell' antichit . Dalla preistoria all' evo antico, [in:] V. Banzola (ed.), *Parma. La citt  storica*, Parma 1978, 17-66.
- Marini Calvani M., Lugagnano Val d' Arda. Veleia, Parma 1984.

- Marini Calvani M., *Archeologia*, [in:] *Storia di Piacenza dalle origini all' anno mille I*, Piacenza 1990, 765-906.
- Marini Calvani M., Parma, [in:] *EAA II*, suppl. IV, 1971-1994, 256-257.
- Marini Calvani M., Veleia, [in:] *Emilia-Romagna I*, 1999, 48-54.
- Marini Calvani M., Parma, [in:] *Emilia-Romagna I*, 1999, 170-177.
- Marini Calvani M., Parma, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all' età costantiniana*, Venezia 2000, 395-403.
- Marini Calvani M., Veleia, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all' età costantiniana*, Venezia 2000, 540-547.
- Martin R., *Agorà et Forum*, [in:] *MEFRA 84*, 1972, 903-933.
- Martin R., *Agorà et forum*, in *architecture et urbanisme*. (Collection de l'École Française de Rome), Roma 1987, 155-185.
- Massari G., Rossignani M.P., *Basilica romana*, *Archeologia*, [in:] *Liguria II. Scavi e scoperte 1976-1981*, Genova 1985, 23-25.
- May R., *Lugdunum Convenarum*, Saint-Bertrand-de-Comminges, Lyon 1996.
- Meneghini R., Roma — Ricerche nel Foro di Traiano — Basilica Ulpia: un esempio di sopravvivenza di strutture antiche in età medievale, [in:] *Archeologia Medievale 16*, 1989, 541-559.
- Meneghini R., Nuovi dati sulle biblioteche e il „Templum Divi Traiani” nel Foro di Traiano, [in:] *BA 19-21*, 1993, 13-21.
- Meneghini R., Foro di Traiano — Scoperte nell' area attigua al Foro di Augusto, [in:] *Archeologia Laziale 11*, 1993, 45-52.
- Meneghini R., *Templum Divi Traiani*, [in:] *BCom 97*, 1996, 47-88.
- Meneghini R., L' architettura del Foro di Traiano attraverso i ritrovamenti archeologici più recenti, [in:] *RM 105*, 1998, 127-148.
- Meneghini R., Lo scavo del Foro di Traiano, [in:] *AIAC News 23-24*, 2000, 4-7.
- Mertens J., *La basilique*, [in:] *Ordonia III. Rapports et Études*, Bruxelles-Rome 1971, 13-15.
- Millet M., Romanization: historical issues and archaeological interpretation, [in:] Th. Blagg, M. Millet (eds.), *The early Roman Empire in the West*, Oxford 1990, 35-41.
- Mirabella Roberti M., *Iulium Carnicum* centro romano e alpino, [in:] *AAAd IX*, 1976, 91-101.
- Mirabella Roberti M., Il foro di Pola e il foro di Trieste, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 113-116.
- Mócsy A., *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Amsterdam 1970.
- Mollo Mezzena R., *Augusta Praetoria*. Aggiornamento sulle conoscenze archeologiche della città e del suo territorio, [in:] *Atti del Congresso sul Bimillenario della città di Aosta*, Bordighera — Aosta 1982, 205-315.
- Mollo Mezzena R., *Augusta Praetoria (Aosta): il complesso forense*, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 411-431.
- Moro M.P., *Iulium Carnicum (Zuglio)*, Roma 1956.
- Ohr K., *Die Basilika in Pompeji. Untersuchungsergebnisse 1966-1971*, [in:] *Cronache Pompeiane III*, 1977, 17-39.
- Ortalli J., Complessi forensi e architetture civiche dell' Emilia Romagna: Ariminum, Sassina, Mevaniola, Veleia, Bononia, [in:] *AAAd XLII*, Udine 1995, 273-311.
- Ortalli J., Bononia romana, [in:] *Bologna I*, 1996, 25-45.
- Ortalli J., Bologna città romana. Progetto e realtà urbana, [in:] *AttiMemBologna XLVII*, 1996, 139-195.
- Ortalli J., Topografia di Sarsina romana: assetto urbanistico e sviluppo architettonico, [in:] *Architettura e pianificazione urbana nell' Italia antica*, ATTA 6, 1997, 117-157.
- Ortalli J., Il centro civico di Bologna romana e lo scavo archeologico dell' ex Sala Borsa, [in:] Bottino C. (ed.), *Il Palazzo Comunale di Bologna. Storia, architettura e restauri*, Bologna 1999, 19-33.

- Ortalli J., Bologna, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all'età costantiniana*, Venezia 2000, 439-449.
- Ortalli J., Sarsina, [in:] M. Marini Calvani (ed.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III sec. a.C. all'età costantiniana*, Venezia 2000, 557-561.
- Ortalli J., *I Romani in Sala Borsa. La basilica civile di Bononia*, Bologna 2003, 6-31.
- Packer J.E., *The Forum of Trajan in Rome: a Study of the Monuments I-II*, Berkeley 1997.
- Panero E., *La città romana in Piemonte. Realtà e simbologia della Forma Urbis nella Cisalpina occidentale*, Cavallermaggiore 2000.
- Pelletier A., *La civilisation gallo-romaine de A à Z*, Lyon 1993.
- Pensa M., *L'architettura traianea attraverso le emissioni monetali coeve*, [in:] *Atti del Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana* 2, 1969-1970, 235-274.
- Rinaldi Tufi S., *Archeologia delle province romane*, Roma 2000.
- Roda S., „Forum et basilica”. Gli spazi della vita collettiva e l'identità cittadina, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 15-46.
- Rosada G., *La cosiddetta „basilica” forense di Iulium Carnicum. Una nota per una rilettura*, [in:] B.M. Scarfi (ed.), *Studi di archeologia della X Regio in ricordo di Michele Tombolani*, Roma 1994, 399-410.
- Rosada G., *Fori e basiliche nell'Italia settentrionale: note di topografia urbana*, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 47-79.
- Rossi F., *Il foro di Brescia: recenti ritrovamenti*, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 329-340.
- Rossi F., *La basilica forense di Brescia: nuovi dati sull'edificio e sulla storia del sito*, [in:] F. Rossi (ed.), *Piazza Labus a Brescia e l'antica basilica*, Milano 1998, 17-45.
- Rossignani M.P., *Gli edifici pubblici nell'area del foro di Luni*, in *Studi Lunensi e prospettive sull'Occidente romano*, *Atti del convegno di Lerici* 1985, [in:] *QuadStLun X-XII*, 1985-1987, 123-144.
- Rossignani M.P., *Foro e basilica a Luni*, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 443-459.
- Roth Congès A., André P., *Forums et établissements publics*, in *De Lascaux au Grand Louvre, Archéologie et histoire en France*, Paris 1989, 290.
- Roth Congès A., *Nouvelles fouilles à Glanum*, [in:] *JRA* 5, 1992, 39-55.
- Russel J., *The Origin and Development of Republican Forums*, [in:] *Phoenix* 22, 1968, 305-336.
- Saddington D.B., *The Parameters of Romanization*, [in:] V.A. Maxfield, M.J. Dobson (eds.), *Exeter Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress*, Exeter 1991, 413-418.
- Saletti C., *Le basiliche romane dell'Italia settentrionale*, [in:] *Athenaeum*, fasc. speciale 1976, 122-144.
- Santoro Bianchi S., *Urbanistica romana delle città d'altura in Emilia Romagna*, [in:] *Studi sulla città antica*, Emilia Romagna, 1983, 175-209.
- Savino E., *Città di frontiera nell'impero romano. Forme della romanizzazione da Augusto ai Severi*, Bari 1999.
- Scagliarini Corlaita D., *Impianti urbani e monumentalizzazione nelle città romane dell'Italia settentrionale*, [in:] *Die Stadt in Oberitalien und in der nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches*, Mainz 1991, 159-178.
- Sena Chiesa G., *Il modello romano in Cisalpina: un progetto di indagine archeologica*, [in:] *Il modello romano in Cisalpina. Problemi di tecnologia, artigianato e arte*, *Flos Italiae. Documenti di archeologia della Cisalpina Romana*, Firenze 2001, 9-11.
- Sommella P., *Italia antica. L'urbanistica romana*, Roma 1988.
- Staccioli R.A., *Sulla destinazione e l'uso dei criptoportici*, [in:] *Les cryptoportiques dans l'architecture romaine. Actes du colloque de Rome*, 19-23 avril 1972 (Collection de l'École Française de Rome), Rome 1973, 57-66.
- Tassaux F., *Les agglomérations secondaires de l'Aquitaine romaine: morphologie et réseaux*, [in:] J.P. Petit, M. Mangin (eds.), *Les agglomérations secondaires: la Gaule Belgique, les Ger-*

- manies et l' Occident romain, Actes du Colloque de Bliesbruck-Reinheim/Bitche, Paris 1994, 197-214.
- Tirelli M., Oderzo, [in:] *Il Veneto nell' età romana II. Note di urbanistica e di archeologia del territorio*, Verona 1987, 361-366.
- Tirelli M., Gli itinerari archeologici di Oderzo, Padova 1992, 12-20.
- Tirelli M., Il foro di Oderzo, [in:] *AAAd XLII*, 1995, 217-230.
- Todd M., Roman urban Topography in Britain and the western Empire, C.B.A. Research Report 59, London 1985, 55-66.
- Torelli M., Il modello urbano e l'immagine della città, [in:] S. Settis (ed.), *Civiltà dei Romani. La città, il territorio, l'impero*, Milano 1990, 43-64.
- Torelli M., La Gallia transpadana, laboratorio della romanizzazione, [in:] *Tesori della Postumia. Archeologia e storia intorno a una grande strada romana alle radici dell' Europa*, Milano 1998, 27-33.
- Trillmich W., Il modello della metropoli, [in:] *Hispania Romana. Da terra di conquista a provincia dell' impero*, Roma 1997, 131-141.
- Trunk M., Römische Tempel in den Rhein und westlichen Donauprovinzen, August 1991.
- Valette P., Guichard V., Le forum gallo-romain de Feurs [Loire], [in:] *Gallia* 48, 1991, 109-164.
- Ward-Perkins J.B., From Republic to Empire: Reflections on the early Provincial Architecture of the Roman West, [in:] *JRS LX*, 1970, 1-19.
- Ward-Perkins J.B., *Architettura Romana*, [in:] *Storia dell' architettura*, Milano 1979.
- Wheeler M., *Arte e architettura romana*, Milano 1990.
- Will E., Les cryptoportiques de forum de la Gaule, [in:] *Les cryptoportiques dans l'architecture romaine. Actes du colloque de Rome, 19-23 avril 1972*, (Collection de l' École Française de Rome), Rome 1973, 325-341.
- Woolf G., *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge University Press 1998.